
Printed by C. K. Dhole at the Bombay Valbhav Press, Servants of India Society's Home,
Sandhurst Road, Olinda, Bombay.

AND

Published by Newton Mohun Dutt, Curator of Libraries, for the Government of His
Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda.

Price Rs. 2-4-0

H. H. THE MAHARAJA SAYAJIRAO GAEKWAD OF BARODA.
Golden Jubilee 1875-1925.

मुकुलः—विदर्भराजोद्यानरक्षकः

कौशालिका—दमयन्त्या दासी

वसुदत्तः—भीमरथस्यामात्यः

मङ्गलकः } —विदर्भराजपुरुषौ
भद्रः }

माधवसेनः—विदर्भरामान्तःपुरकञ्चुकी

वलः—काशीक्षितिपतिः

विजयवर्मा—मथुराधिपतिः

दधिपर्णः—अयोध्याधिपतिरिक्षाकुतुम्भीनः

सपर्णः—दधिपर्णस्यामात्यः

जीवहृदयः—दधिपर्णनृपपुत्रः

बाहुकः—दधिपर्णस्य सूर्यसरो विपर्यस्तरूपधारी नलः

क्रतुपर्णः—अमलपुरस्वामी

धनदेवः—अमलपुरनिवासी सार्यवाहः

गन्धारः } —धनदेवसार्यवाहस्य मनुजौ
पिङ्गलकः }

भस्मकः—लम्बोदरः वज्राब्जिकः

प्रस्तावना

भो भो गीर्वाणराणीगौरवाभिज्ञा नाटकादिमन्थमणयिनः प्राज्ञाः ।

सुप्रसिद्धस्य पुण्यश्लोकस्य धर्मतो नैषधस्य नटनृपस्य चारुचरितानि प्राचीनैर्गान्धर्व-
गिभिर्भारतभूषणभारतीभारतभारतीयैः कृतिभिः संगृह्य-प्राकृतादिभाषासु कव्य-कथा-चम्पू-नाट-
कादिभिलभितप्रसारं, संसित-विम्बनया भिलभितशैल्या विरचितानि दृष्टि-श्रुतिपथमन्तरन्ति ।

महामत्या दमयन्त्याः पानिमन्यपवित्रचरितपनानि घृणादिदोषदर्शयन्ति चैतानि जनैर्ननेतरैश्च
कैः वैश्वेदेवैः किं किमभिधानमभिधाय विहितानि निज्ञासया कृतायां गवेषणापामद्यावध्यमाभिदृष्टानि
ज्ञातानि ध्रुवानि चात्र नागोद्रेगपुरःसरं प्रदर्शितानि विज्ञानप्रमोदावहानीति विचार्य प्रदर्श्यन्ते ।

नल-साहित्यम् (सं.) ।

नलोपाख्यानम्—(महर्षिध्यासप्रणीतमहाभारताद्यन्तर्गतम्)

" (गुणार्धचरित्रविरचितनृत्कथान्तर्गतम्)

" (सेमेन्द्रकविविहितभारतमञ्जर्यन्तर्गतम्)

" (सेमेन्द्रकविनिर्मितबृहत्कथामञ्जर्यन्तर्गतम्)

" (सोमदेवभट्टकृतवैद्यामरित्सागरान्तर्गतम्)

नैषधीयचरितम्—(महाकविभीमरचितम्)

नलचरितकाव्यम्—

नल-दमयन्ती-कथा-चम्पूः—(त्रिविक्रम-
भट्टकृता)

संहृदयानन्दम्—(कृष्णानन्दकविकृतम्)

राघव-नैषधीयम्—(हरदत्तसूरिविरचितम्)

नलोदयकाव्यम्—(कविकालिदासः रवि-
देवकृतम्)

नल-पादव-पाण्डव-राघवीयम्—

नलस्तोत्रम्—

नलाभ्युदयः—(महाकविशामनभट्टनाणविर-
चितः)

दमयन्तीपरिणयकाव्यम्—

नलचरितनाटकम्—(नीलकण्ठदीक्षितकृतम्
सं. ला. सं. पु. संग्रहस्यम्)

भैमीपरिणयनाटकम्—(नलविजयापराभिषे-
महिमूरानशास्त्रिमण्डिकट्टरामशास्त्रिविरचि-
तमाधुनिकम्)

नलानन्दनाटकम्—(गीर्वाणकृतम्)

पुण्यश्लोकोदयनाटकम्—(देवीशरणकवि-
चक्रवर्तिनिर्मितमाधुनिकम्)

नलवर्णनकाव्यम्—(लक्ष्मीधरविरचितम्)

नलभूमिपालरूपकम्—

नल-दमयन्तीयम्—(इदानीन्तनम्)

नलविक्रमनाटकम्—(अष्टाङ्कम्)

जैनविदुषां सं. प्रा. कृतयः ।

* नलचरितम्—(प्रा० गद्य धर्मसेनगणिविरचितत्रैमुदेवहिण्डी—मध्यमखण्डान्तर्गतम्)

नलचरितम्—(श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितत्रिपट्टिशालकापुरुषचरित्रान्तर्गतम् पर्व ८, स० ३)

* नलायनमहाकाव्यम्—(कुबेरपुराणेत्यपराहं महाकविमाणिक्यसूरिविरचितम्)

नलविलासनाटकम्—(प्रस्तुतं रामचन्द्रसूरिविरचितम्)

दशदन्तीचरितम्—(सोमप्रभाचार्यविरचितकुमारपालप्रतिबोधान्तर्गतम्)

नलोपाख्यानम्—(देवप्रभसूरिविरचितपाण्डवचरितान्तर्गतम्)

दशदन्तीचरितम्—(विनयचन्द्रसूरिविरचितमहिनाथमहाकाव्यान्तर्गतम्)

* दशदन्तीचरितम्—(प्रा० पत्तनभाण्डागारीयसूचिपत्रे सूचितम्)

* दमयन्तीप्रबन्धः—(गद्यः) { जैनग्रन्थावल्यां सूचितौ ।

* ” (पद्यः) }

दशदन्तीकथा—(सोमतिलकसूरिविरचितशीलोपदेशमालावृत्त्यन्तर्गता)

” (जिनसागरसूरिविरचितायां कर्पूरकरदीपिकायाम्)

दमयन्तीकथा—(शुभशीलगणिविरचितभैरतेधर—बाहुबलिवृत्त्यन्तर्गता)

नलचरितम्—(देवविनयगणिविहितपाण्डवचरितान्तर्गतम्)

” (गुणविनयगणिविरचित—गृहनेमिर्नाथचरितान्तर्गतम्)

सूचितेभ्योऽन्यत्रापि * हरिवंशपुराण—पाण्डवपुराण—नेमिनाथपुराण—त्रिपट्टिशाल-
पुराण—जैननैपथीयचरित—कथाकोप—कथावली—नेमिनाथचरित्र—वसुदेव—कनकवत्यादि-
कथान्तर्गतं स्वतन्त्रकथा—चरितरूपं च नल—दमयन्त्याख्यानं सम्मान्यते ।

* एतच्चिह्नाङ्किता ग्रन्था यावज्ज्ञातमचावधि मुद्रणेनाप्रसिद्धाः ।

१ अग्रतन्त्रज्ञानमन्दिरे मुनिराजनीईतविजय—आश्रयः प्रतिः (कनकवतीलम्पकः प. १३५-१४९)

२ भावनगरस्थया जैनधर्मप्रसारकसभया प्रकाशितम् ।

३ अगया ' गा. ऑ. सिटी' संस्थया प्रकाशितम् ।

४ निर्णयसागरमुद्रणालयः प्रसिद्धम् ।

५ यशोविजयत्रैलोक्यमालया, अम्बालास्थयाऽऽख्यानन्दसभया च प्रसिद्धिमानातम् ।

६ जामनगरस्थेन पं. हीरालालेन प्रकाशिता ।

७ अहम्मदाबादस्थया जैनविद्याशालया गूर्जरभाषानुवादस्था प्रकाशिता ।

८ पञ्चिनामूनलालेन (ए. एम्. एच्. कन्नौ मस्थया) प्रकाशितम् ।

नलमहिमप्रख्यापकं नलपाकशास्त्रमपि श्रूयते । गूर्नरभाषायां अपि कर्चन(वि. सं. १९१२)—मुनिमेघराज(वि. सं. १९६४)—नयमुन्दर(वि. सं. १९६५)—समयमुन्दर(वि. सं. १९७३)—ज्ञानसागरा(वि. सं. १७२०)—दिनैकविभिर्भालण(वि. सं. १९४५)—नाकर—(वि. सं. १९८१)—प्रेमानन्दा(वि. सं. १७२८ : ४२)दिभिश्च जेनेनरकविभी रामाख्यानादिरूपेण नल-दमयन्तीवृत्तानि पप्रथिरे । महाराष्ट्रभाषायां पं. रघुनाथादिभिरेकमन्यामु देशभाषास्वपीतराण्यपि सम्भवेयुर्लभेरदन् प्रयत्नशीला गवेषणायां प्रयतेरन् ।

नलचरित-भेदः ।

महाभारतान्तर्गतनलोपाख्यानादन्यनलचरितग्रन्थेभ्यश्च नलविलासस्य रचनायां विभिन्नता विलोक्यते । महाभारतादौ नलजनकस्य नाम ' भीरसेन ' इति, नलविलासे नलायने विहाय जैनकर्तृकान्यनलचरितग्रन्थेषु च ' निषध ' इति, नलधनुरभिषा ' पुष्कर ' इति महाभार-तादौ, युवराज ' कूर ' इति वसुदेवहिण्डी-नलविलासादौ; महाभारतादौ नलविलासेऽपि च नलदेशो ' निषध ' इति, वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु तु ' कोशल ' इति दृश्यते ।

महाभारतादौ दमयन्तीजनन्या अभिषानं नेद्व्यते, वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु ' पुष्पदन्ती ' इति, नलविलासे तु ' पुष्पवती (पुष्पवती) ' इति निरदेशः । ' दमयन्ती ' इत्यभिषानं महा-भारतादौ नलविलासे च समानम्, वसुदेवहिण्डी-हैमात्रि. श. पु. चरित्रादौ तु ' दम(व)दन्ती ' इत्यपि वीक्ष्यते ।

महाभारतादौ नल-दमयन्त्योरनुरागे हंसवत्सी निमित्तस्मरणम्, नलविलासे कश्चिद्वसुदेवो नलवयस्यः समसूनि । महाभारतादौ वर्णितं लोकपालैः कारितं नलदौत्यं, स्वयंवरे पद्मनदीत्यादि च नलविलासे वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु च न प्रपद्यतम् ।

महाभारतादौ दमयन्त्याः कामुको घ्नद्वारा नल-दमयन्त्योर्वियोगादिदुःखदर्शकश्च कलिः सूचितः, नलविलासे तु तत्स्थाने दमयन्त्यभिषाषुष्य वेदिराज(कलशुरिति)विश्रमेनस्य वर-वपालिकायां विवर्तिनं विलोक्यते ।

महाभारतादौ दमयन्तीधनुषां नामानि दर्शितानि, नल-दमयन्त्योः स्मृतिमंता ' इन्द्रसेन ' ' इन्द्रसेना ' चेति, वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु केवलं ' पुष्कर(ल) ' इति पुष्करनाम, नलविलासे तु तदप्युपेक्षितम् ।

महाभारतादौ नलविलासविहङ्गिस्मरणं कश्चिद्वसुदेवः सूचितः, नलविलासे वसुदेवहिण्डी-प्रभृतिषु च-देवभूयत्वं गतो नलरिता निषधो भुजगरूपं विहाय ननं विहङ्गरूपं हनवन्, देव-रूपेण च तद्वेतुं निगमरूपं द्वावराशरीयं दमयन्त्या विदोगं च सूचितवन् ।

नलो विपद्ययोध्याधिपते ऋतुपर्णस्य पार्श्वेऽवसदिति महाभारतादौ, दधिपर्णस्य निकटे इति नलविलासे, सुंमुमारपुरस्वामिन ऋतुपर्णस्य सन्निधाविति वसुदेवहिण्ड्याम्, सुंमु(शिशु)भारपुर-
स्वामिनो दधिपर्णस्य समीपे इति हैमत्रि. श. पु. चरित्रादौ दृश्यते ।

नलवियोगे दमयन्ती चेदिरानमुचाहुगृहमाश्रयदिति महाभारतादौ, अनलपुरस्वामिनो
रिपुशत्रोः(?)गृहमिति वसुदेवहिण्ड्याम्, ऋतुपर्णस्य गृहमिति नलविलासे; वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु
रिपुशत्रोः(ऋतुपर्णस्य) पत्नी चन्द्रयशा दमयन्त्या मातृप्वसेति च निरदेशि ।

नलस्य रूपविहृतौ ' बाहुक ' इति नाम महाभारतादौ, नलविलासेऽपि तदेव, वसुदेव-
हिण्डीप्रभृतिषु तु ' हुण्डिक ' इति पठ्यते ।

' वनदेव ' इत्यचलपुरगामिसार्पचाहस्याभिधा नलविलासे वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु च समाना ।

महाभारते ' जीवल ' इति ऋतुपर्णनृपसारथिनः संज्ञा, नलविलासे तु दधिपर्णरानपुरुषस्य ।
हैमत्रि. श. पु. चरित्रे नलविलासे च विदर्भरानपुरुषस्य ' मङ्गल ' इति समाना संज्ञा ।

शीघ्रं शतयोननगमने नलस्याश्चविद्यायाः प्रभाव इति महाभारतादौ, दिव्यतेजस्वितातप्र-
भावात् पवननयिनो वागिन इति नलविलासेऽप्यर्थ्यत । कुण्डिनपुरे नल-ऋतुपर्णयोः प्रवेशः
सायंकाले इति महाभारतादौ, तत्र प्रातःकाले प्रवेश इति वसुदेवहिण्ड्यादौ, नल-दधिपर्णयोरिति तु
नलविलासेऽप्यर्थः । नल-दमयन्त्योः पुनः सङ्गमदचतुर्थे वर्षे इति महाभारतादौ, द्वादशे वर्षे
इति नलविद्रासादौ समुच्यते ।

महाभारतादौ—' ऋतुपर्णां वै प्रेषितं बाहुकरूपिनलोपसंस्कृतं वाराण मासं प्रादय नलसिद्ध-
मांमरविना दमयन्ती नष्टमुनश्चित्तवतीत्यादि, वसुदेवहिण्डीप्रभृतिषु तु सूर्यपाकामोदनरस-
तीमुनमुपेति; नलविद्रासे तु दधिपर्णमूत्रकारस्य सूर्यपाकविद्याप्राप्तिर्दि श्रुत्या दमयन्ती तत्परीक्ष-
णार्थं कलहंमादीन् प्रेषयति स्म । पदवादीरुक्षयंवरप्रकादं कारयित्वा दधिपर्णमापन्न्य नष्टमाक-
र्षितवती, नष्टमरणप्रकादं श्रुत्वा तु विनाऽविरोहणं प्रमुगयति, तदेव च दधिपर्णमारणीभूतो मलः
कुण्डिनपुरस्तिमं प्राप्य, वृत्तान्तं चाविगम्य दमयन्त्याः प्रेमप्रकर्षं परीक्ष्य तिरुदेवमरणाद् बाहू-
कस्य विहाय स्वमख्यं प्रकाशयति स्नेह्यादि सतीत्यने । एवमन्योऽपि चरितभेदे दृश्यते ।

नलविद्रासस्य नलकल्पात् तदुक्तान्तरात्वाभिकल्पानि तु कविचिन्तानि प्रतीयन्ते,
तेनचतुर्दशवर्षनष्टकालेभ्योऽपि च कविचिन्ता विव्रताऽत्र एवमदोषयते ।

भलविलासस्य वैशिष्ट्यम् ।

रसोर्मिभिः परिप्लुतं रसिकजनरञ्जकं माधुर्यादितं .लालित्यललितमलङ्काराघलङ्कार-
(समोऽन-प्रसादप्रभृतिभिः समुचितैः समग्रगुणैः समुपेतं वैदर्भीरीतिप्रधानं सप्ताङ्गसङ्कलितं गर्भाङ्ग-
गौरवितं धीरललितनटनायकं पुनर्दमयन्तीसङ्घटनापर्यन्तसम्बद्धं रमणीयतमं प्रस्तुतमेतन्नलविलास-
नाटकं त्वपूर्वमिवाद्भुतं प्रतिभास्यति प्रतिभाकर्ता प्रेक्षावतामित्यस्मदाकृतम् ।

दण्डि—वामन—रुद्रट—रामशेखर—भोजदेव—विश्वनाथ—अगलापादिदिदुर्मिर्यस्या रीतिः
प्रकृतत्वं स्वीर्यकान्यादर्श—कान्यालैङ्कार—कान्यमीमांसा—सरस्वतीकण्ठाभरण—साहित्यदर्पण—रस-
गङ्गाधरादिग्रन्थेषु प्रादुर्भिः तामेव वैदर्भीरीतिं

“ वैदर्भी रीतिमहं लभेय सौभाग्यसुरभिभावयचाम् ।

दमयन्ती धैरस्यं दिशति गिरां या परां लक्ष्मीम् ॥ ”

इत्यनेन प्रारम्भश्लोकेन संसूच्य स्थाभिप्रेतां च तामुरीरुत्य कविपुङ्गवेनैतन् प्रारभे,
तथैव च निर्व्यूढमिति विज्ञातचरं भविष्यति विवक्षण—विशारदानाह ।

१ अस्यनेनो गिरां आर्यः सुखभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भी—मीढीयो वर्ण्यते प्रकृतान्तरी ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिद्वारावमोजः—कान्ति—समाधया ॥

इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दस शृङ्गाः स्मृताः ।

एषां विवर्ययः प्रायो हृष्यते मीढवर्त्मनि ॥

—आचार्यदण्डिनः काव्यादर्शे (प्रथमपरिच्छेदे श्लो० ४०—४१)

१ रीतिरामा काव्यस्य ॥ ६ ॥ विदित्वा परस्परम् रीतिः ॥ ७ ॥ विशेषो गुणव्या ॥ ८ ॥ सा विधा ॥ ९ ॥

सा चेदं रीतिविधा निपते वैदर्भी मीढीया एषाति चेति । किं पुनर्देवरीतिरेव इष्यद् गुणोपनि-
काव्यानाम् । येनार्थं देवरीतिरेवमपेक्षा । नैव, यथाह—विदर्भीदिषु लक्षणम् उत्पन्नम् ॥ १० ॥

विदर्भी—मीढ—वाचालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्व्याख्यास्यपुण्यलक्षणात् एवमाहवा, य पुनर्देवो दिविदुष-
कियते काव्यानाम् । तामां गुणभेदाद् भेदमाह—समग्रगुणां वैदर्भी ॥ ११ ॥

सामभेदेनः—प्रसादप्रभृतिभिर्वैदर्भी वैदर्भी नाम रीतिः । अत्र च श्लोको—

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुणिकता ।

विषयीकरसोमाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

अलङ्कारादिसौभाग्यां तामेवमेव स्तुतिं वचः—

सति वचतः सत्यर्थं सति शब्दानुशासने ।

अस्ति तत्र विना येन परिचयति वाङ्मन्यु ॥

तासां पूर्वा प्राया गुणसाकल्यात् ॥ १४ ॥ न पुनरितरे स्तोत्रगुणत्वात् ॥ १५ ॥ तासां तिसृणां रीतीनां
पूर्वा वैद्वर्मी प्राया, गुणानां साकल्यात् ।

—वामनाचार्यकृतौ काव्यालङ्कारसूत्रकृतौ (प्रथमेऽधिकारे द्वितीयाध्याये)

३ असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैद्वर्मी ।

वर्गोद्वितीयबहुला स्वल्पभाषाक्षरा च सविधेया ॥

—छटः

वैद्वर्मी—पाद्याल्यो भेयसि करुणे मयानकाद्भुतयोः ।

छाटीया-मोहीये रीदे कुर्याद् यथोचित्यम् ॥ ”

—छटकृते काव्यालङ्कारे (अ. १५, श्लो० १०)

आकृपातान्युपसर्गैः संसृज्यन्ते कदाचिदधाय ।

बृत्तेरसमासाया वैद्वर्मी रीतिरेकच ॥

—छटका. (अ. २, श्लो० १)

४ द्वापर्यं च न (काव्यपुस्तकः) तथा (साहित्यविद्याव्याख्या) ब्राह्मदीकृतः स्थानानुवाचवदमसां योगवृत्तिगर्भं
च जगाद् सा वैद्वर्मी रीतिः । सा ते सुनय इति समानं पूर्वेण । तत्र वेदविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विन्यासविन्या-
सक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः ।

—काव्यमीमांसायां तृतीयाध्याये (पृ ९) रामशेखरा ।

५ वैद्वर्मादिकृतः वण्याः काव्ये मार्गं इति समुतः ।

—सौख्यं वताविति धामोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥

वैद्वर्मी साऽथ बाबाही मोहीयाऽवन्तिका तथा ।

छाटीया मामधिका चेति बोद्धा रीतिर्निवचते ॥

तत्रासमासा निःशेषलेशादिगुणगुणिकता ।

विषयीश्वरसीमाया वैद्वर्मी रीतिरिष्यते ॥

तासु वैद्वर्मी यथा—

मन्त्रेतिहाः कलि गृहेषु देवतामणयः क्व कथे । क्व च तावत् क्वतुः ।

वर्गं सहेन प्रनम्य देव्यं विगीतवर्णं न पुनः पन्थिनः ॥

सदमममममता समस्तश्रेयसिगुणवती वैद्वर्मी रीतिः ।

—महाकाव्यभोदेवहने वगैरसीद्वर्मात्मने

(द्वितीयपरिच्छेदे)

६ माधुर्यं यत्र केवले रचना छतितामिका ।

अकृतिरप्यनुनिर्वा वैद्वर्मी रीतिरुच्य (रिव्य) नि ॥

—सहित्यदर्पणे (अथमात्रिच्छेदे) विषयः ।

७ एभिर्हि संश्लेषैः सामान्यैरपि च कृते रचिताः ।

माधुर्यं वाचमधुरमन्त्रवद्वर्जं विन्यासा ॥

व्युत्पत्तिव्युत्पत्तिरपि निर्मादुर्वा वणाः पदुवा ।

नो विद्वत्ता वैद्वर्मी कदाचि वृत्तिं वृहीतविराकात् ॥

+ अथवाचमधुरमन्त्रवद्वर्जं विन्यासा इति वाच्यं, अथवा नु पूर्ववत्तद्वत्तः एवम् ।

—१० वगैरसीद्वर्मात्मने वगैरसीद्वर्मात्मने (पृ. ५१)

नलचिलासस्य माधुर्यम् ।

अस्य प्रस्तावनायां श्रीमुदी-मिश्रणन्दस्यामुने च सूत्रधारमुखात् करिना यथोच्चारितम्—'प्रख्यानापातम्—' (नल० १३० १) तथैव खल्वत्र नाट्यप्राणाः सर्वेऽपि रसाः स्वस्वभूविशयां परकोटौ घटिताः प्रतिभान्ति । किंवि विशेषतोऽत्र पश्यते पष्ठेऽङ्के च प्रवाहितः परस्परमस्य प्रसङ्गः पर्याद्वयन्यभिप्रायविदः पाषाणहृदयानपि ।

नलविशमस्यातीव मनोदां स्वयंवरवर्णने स्वेतस्वविममकलीनः सुमतिनाथचरित्र (प्रा.)—कुमारपात्यप्रतिषेध (प्रा.)—शतार्थवृत्त—सूत्रतुक्तावल्यापरनामसिन्दूरप्रकटादिसमर्थमन्यकारः सोम-प्रभाचार्योऽपि वि. सं. ११४१ वर्षे प्रणीते जिनधर्मप्रतिषेधपरनामकुमारपात्यप्रतिषेधे (गा. ऑ. मिरीशूद्रा प्रकशिते) सन्दर्भगतनञ्चरिते स्वल्पाशचरितवर्तेन समुदाहारयत् । तदानीन्तनानां प्रौढमन्यकाराणामप्यनुकरणीयत्वेनाद्रपात्रमिति किं न चेनोत्तरं प्रभवेदिदमिदानीमिदानीन्तनानाम् ।

(१) दम०—अथ । पर्यवचनवर्णनो काविकागिनो तुच्छनि ।

माधव०—न मेऽस्मिन् मनोरतिरिति X X

—नलचिलारे पृ. ४८

(१) भरे । पर्यवचनवर्णनो काविकागिनो तुच्छं (च) ति ता न मे इयंमि रम्य मने ति X X

—कुमारपात्यप्रतिषेधे पृ. ४९

(२) अभिमिलितोसिते एव, ता न कोरमि पर पर अनुवृत्तिः ।

—नल० पृ. ४९

(२) + अकारणदोषता तुच्छता, ता न कोरमि इमे पर पर अनुवृत्तिः । कुमारपात्य० पृ० ४९

(२) + + तुषारवर्षभारण्यवभीक्ष्यं मे सरीर्यं न किं मुयं काणा (च) ति । —नल० पृ. ४९

(२) + कुमारवर्षभारभीक्ष्यं मे सरीर्यं किं न मुयं काणति । —कु० पृ. ४९

(४) दम०—कविब्रते । अदिरमणीया तुमए वरमात्य विविम्वित् ।

माधव०—अप्रतिवचनमेवायं भवने. प्रत्याशः ।

—नल० पृ. ४९

(४) + कविब्रते । अदिरमणीया वरमात्य विविम्वित् । + + अप्यदिवचनमेव इमस्म गरित्स पडितेहो

—कु० पृ. ५०

(५) + तादसमाणव्यपरिणामस्य नमो एतस्य ।

—नल० पृ. ५०

(५) + + तादसमाणव्यपरिणामस्य नमो एतस्य ।

—कु० पृ. ५०

(६) अम्भो ! इदित्ति वि वगिनभोस्तमे मातुगस्त्वं भोदि । अथ । तुरिदमग्यो ब्रव, वेरदि मे हियं ।

—नल० पृ. ५१

(६) अम्भो ! एरिमि वि कठिनभ (भो) तमे मातुगस्त्वं ह्यं होइ ति तुरियं भगभो गच्छ । वेवह मे हियं ।

—कुमार० पृ. ५०

(७) हीमाण्डे ! परित्तंन मिह एदिणा सयंवरमंडकमिमिहिरणेण, विचिरं अथ वि अम्भो माधव-नेणो जेपित्ति ।

—नल० पृ. ५१

(७) हदि ! परित्तंन मिह इमिणा नयंवरमंडकमिमिहिरणेण, ता किचिरं अथ वि भद्रा जेपित्ति ।

—कुमारपात्य० पृ. ५०

नलविलास-सूक्तयः ।

नलविलासे वर्णितानि सन्ध्या-चन्द्रोदयादिवर्णनानि, नायक-नायिकादीनां वक्त्रोक्ति-गूढभणिति-वैदग्ध्यविश्रुतितानि, प्रसङ्गोचितानि व्यवहारोपयोगीनि शिक्षासूत्राणोक्त्यर्थगाम्भीर्यभूतानि सुभाषितानि पद्यानि, हृद्यानि च गद्यानि विचारकपाठकानामतीवप्रमोदप्रदानि विज्ञानकलाकौशल-प्रवर्धकानि च प्रभवैयुः । नाट्यादिविषयकाणि क्वचिन्तु तत उद्धृत्य वर्णिक्रमात्रमत्रापि प्रदर्शयन्ते ।

नाट्योपयोगि—

नाट्ये रसस्यैव प्राधान्यमिति स्वाभिप्रेतं मतं समसूचि नाट्यलक्षणनिर्माणनिष्णातेनानेन सूरिणाञ्च प्रसङ्गतः । तद् यथा—

“ सपर्णः—देव । रसप्राणो नाट्यविधिः । वर्णार्थवन्धवैदग्ध्यवासीतान्तःकरणा ये पुनरभिनेयेष्वपि प्रबन्धेषु रसमपजहति विद्वांस एव ते, न कवयः । —

न तथा वृत्तवैचित्री श्लाघ्या नाट्ये यथा रसः ।

विपाककर्ममप्यात्रमुद्वेजयति नीरसम् ॥ ”—नल० पृ. ७७

प्रसङ्गोचिताश्चान्या अपि नाटक-रूपक-नट्यादिभावगर्भिता उपमा उपलिप्ताः प्रेक्ष्यन्तेऽत्र यथा—

“ नाटकस्यैव प्रमदाद्भुतरसशरणं सम्भावयामि निर्वहणम् । ”

—नल० पृ. ४५

“ आमन्त्रिता वयमतः प्रमदः परेऽपि

सन्त्यागताः क्षितिभ्रमोऽथ विपादतापः ।

अङ्गं विधानमिव सन्धिषु रूपकाणां

तुल्यं स्वयंवरविधिः सुख-दुःखहेतुः ॥ ”

—नल० पृ. १०

“ तदिदमनिशं स्मारं स्मारं कुशीलवन्मनो

हसति रमते रोदित्युच्चैर्विपीडति सीदति ॥ ”—नल० पृ. ४६

“ कलहंसः—अहो । विकटस्य संसारनाटकस्य परस्परविरुद्धरससमावेशवैरस्यम् ।

शृङ्गारराद्भुतरसनिस्पन्दमुन्दरः क्व नाम स स्वयंवरविवाहमहोत्सवाहम्बराः, क्व चैव परम-करुणरसप्रावीण्यप्रणयपिच्छिलो दुरोदरप्रवर्तितो दमयन्तीमात्रपरिकरस्य वैरस्य निपधाधिपतेः भवासवैशसोपप्रवः । ”

—नल० पृ. ५५

अनेकान्तवादः—

“ भ्रमन्ते कथंयानि प्रकृतिविभवं कारणमतं
प्रचादो लोकाणां भ्रमयमनेकान्तकल्पः ।

मृदुत्वं सत् किञ्चिन्नन्दपयसां विद्वद्विदितं

स कश्चिन्मुक्तनामय च किञ्च कश्चिन्न्यनिकषः ॥ ”—नल० पृ. २७

“ द्रुस्ये हृदि सुधासिक्तं दुःस्ये विषमयं जगत् । वस्तु रम्यमरम्यं वा मन संकल्पतरततः ॥ ”

—नल० पृ. १९

कर्मसत्ता—

“ साधन्मतिः स्फुरति नीतिव्याध्वनीना
तावत् परोक्षमपि पश्यतया विभाति ।

यावत् पुरा कृतमकर्म न सर्वपर्व—

प्रत्युह्वयारि परिपाशमुपैति मन्तोः ॥ ”

—नल० पृ. ११

“ तस्मैः शुभिरशुभैर्वा कर्मभिर्भित्तवर्तनीसद्यरिप्यतः सर्वे मन्तवः । ”

—नल० पृ. ८२

विद्यामीदिनामल्पवेतनिकम्बुध—

“ अल्पवेतना हि विद्यानीदिनः प्रायेण ।

देवीं वाणमतिक्रेयां विक्रीणीते घनेन यः ।

कुन्नेव तस्मै सा मूल्यमल्पमुपदौक्येत् ॥ ”

—नल० पृ. ८

प्रेम—

“ यस्मिन्मग्नबन्धनेन प्रेम्णा न बध्यते, तस्य मृगालतन्तुपेशलमम्बरं किमादधीत ! ”

—नल० पृ. ६१

गमधर्मः—

“ यतो द्रष्टुं स्त्रीणां बधनिविमयोग्याः स्तिभिभुजः । ”

—नल० पृ. ७६

दुष्टम्—

“ दुरौदरदुष्टः कः वा त्रया कः कृपा ! ”

—नल० पृ. ६६

स्थानमहिमा—

“ दोषा अप्यतिशेरेते क्वचिदपि स्थाने प्ररुदा गुणान् ”

—नल० पृ. ११

सदाचारः—

“ एगामिणो परमहिलानं मध्ये गमनं न समुचिदं । ”

—नल० पृ. ११

तपस्विधर्मः—

“ अनुचितं गृहस्थकृत्यचिन्तनं तपस्विनः । ”

—नल० पृ. ६१

स्त्रीबन्धनम्—

“ यद्वा स्त्रियो बन्धनम् ”

—नल० पृ. ६६

“ भुजमात्रपारेच्छदैर्यत्रैव तत्रैव ययैव तथैव स्वैरमास्यते, स्त्रीबद्धानां कुतः कामचारः ”

—नल० पृ. ६१

दक्षिणात्याया अभिज्ञानम्—

“ यथेदं मौक्तिकप्रायमाभरणम्, यथा दन्तपत्राक्षितौ कर्णपाशौ; तथा जाने दासि
त्यायाः कस्या अपि योषितः प्रतिकृतिरियम् ”

—नल० पृ. १०

सूर्यग्रहणसमयः—

“ न नाम सैहिकेयोपरगो सचितैव केवलं क्लाम्यति, किन्तु तदधीनाशेषव्यवहारवि
मण्डिपमपि वदयपीवलयम् । ”

—नल० पृ. ११

वैतक्म्—

“ सर्वथा वैतक्त्वं निवृत्तं प्रवदन्तु विपश्चितः ।

केवलं न विना तेन दुःसाधं वस्तु सिध्यति ॥

निर्मायो यः कृपालुर्यः सत्यो-यः सनयश्च यः ।

प्रायेण तत्र लोहस्य क्लीबबुद्धिर्विगृह्यते ॥ ”

—नल० पृ. १०

दुर्जनः—

“ छिन्नेषु रात्रौ मुष्टः शम्भुर्दशसु मूर्धसु ।

शनेऽपि शिरसां छिन्ने दुर्जनस्तु न मुच्यते ॥”

—नल० पृ. ८१

सूक्ति-निर्निगौरवम्—

“ अत्रव्ययं जगतामः किमपि किञ्च पापाणामुद्धृतं

मदा तेषां मृशजगति पुरपाण्डममननि ।

अमरं मयारं विदधति न सारं प्रणिपुष्टः

निबन्धो ये मूर्खेभ्यः न कश्चित्निबन्धुषः ॥

न गान्धर्वममनं न तत्तद्वद्वेद्ये किञ्च ।

अस्मिन्मन्दोदयेऽप्यनेभ्यः पुण्यो नयो नमः ॥ ”

—नल० पृ. ११

नलविलासस्य समुदाहरणानि ।

नलविलासस्य विधा श्रीमता रामचन्द्रसूरीणा पं. गुणवन्देण सार्धं निरचितायां स्तोपज्ञान-
द्वयदर्पणविबुधौ नाटक-प्रकरण-नाटिका-प्रकरणी-न्यायोग-समन्वय-भाण-प्रहसन-दिमात्रे-
हामृग-वीथीसंज्ञकद्वादशरूपकस्वरूपनिरूपणाय *पञ्चपञ्चाशत्पञ्चादिकप्रबन्धानामुदाहरणानि प्राद-
र्श्यन्त । तन्मध्ये च स्तोपज्ञानीनामपि दृष्टान्तानि प्रदर्शितानि । किञ्च प्रयोग्य-हेतु-विन्द-
वर्जन-विन्दु-प्लो-पताकाऽवस्था-प्रयत्न-प्राप्त्योशा-विनास-नैर्म-प्रतिवाक्श्रेणि-पैरिभाषा-
व्याहार-गुण-दोष-न्यस्य-प्ररोचनाऽऽदिनिर्देशनाय नलविलासस्यांशानुषण्य कविरेतस्य गौरवं
विशेषतः प्राह्यापयन् ।

* नलविलासकर्त्रा नाट्यदर्पणोदाहृतौ निर्दिष्टानि निम्नान्यनाटकादिनामानामिनि ।

(१) अनङ्गवतीनाटिका (२) अनङ्गसेन-हरिनाम्निप्रकरणम् (धीमद्विनासकुमारविरचितम्) (३) अन-
घातपद्मम् (४) अभिज्ञानशाकुन्तलम् (५) अभिनवराषट्म् (भेरिमुक्तकति-कधीरस्वामिविरचितम्) (६) अर्जु-
नचरितम् (७) इन्दुलेखानाटिका (८) उत्तर् (उभराम्) चरितम् (९) उद्दमनचरितम् (१०) कदाल-
राषट्म् (११) कादम्बरी (१२) कुन्दमाला (वीरनागनिबद्धा) (१३) कुमारसम्भवम् (१४) हन्याराषट्म्
(१५) कोशलविलासिका (आधीमकमुनचूडाविरचिता) (१६) विजयलक्ष्मणचरितप्रकरणम् (अमात्यकाङ्क-
कविरचितम्) (१७) छलितरामम् (१८) तरङ्गदत्तम् (१९) तापनक्षत्राक्षम् (२०) हरिकारदत्तकर-
कम् (२१) देवीचन्द्रग्रामम् (विद्यादेवकृतम्) (२२) नागानन्दम् (२३) वाणवानन्दम् (२४) पार्थ-
विजयम् (२५) पुष्पवितकम् (२६) प्रतिमानुदम् (धीभीमदेवसूनुचमुनागकृतम्) (२७) प्रदोषाभ्युदयम्
(२८) वासिष्ठाविरचितम् (२९) वृहत्पदा (३०) भारतम् (३१) मनोरमावत्सराक्षम् (भीमद्विरचितम्)
(३२) मायापुत्रकम् (३३) मातृ (वि) काश्यामित्रम् (३४) मासली-माधवम् (अक्षयविरचितम्) (३५) मुदा-
राक्षसम् (३६) मृच्छकटिका (भीमद्विरचिता) (३७) रत्नावली (३८) राधाविक्रमम् (रासकाहुं
भोजलविरचितम्) (३९) विक्रमोर्वशी (४०) विपिविलसितम् (४१) विलसुद्योधनम् (४२) वीरचरित-
नाटकम् (४३) वैष्णवाहारम् (४४) दहजवातकम् ।

१ “ अथ पुनरप्यस्य कविरते रामोत्पन्ननिष्पन्नायाः सीतायाः, अरमकुपे नलविलासे अत्ये दम-
वन्त्याय कवने प्रयुक्ते तत् प्रमुनीपयोविलात् एवमप्याच न कुम् । ”

—नाट्यदर्पणविबुधौ : (आमात्यविजयधर्मलक्ष्मीकानमन्दिरीदा प्रति : प. ७)

२ “ यथा रत्नाकला पञ्चगव्यस्यान- सागरिबानुरागवीर्यस्य कलकस्य सम्प्रतिहेतुः, यथा काञ्चनपुष्पे
मलविलासे वापलिक-विपचरिबुद्धौ राक्षोऽनुरागमूलकस्य दमयन्तीप्रतिबुद्धिनिर्देशकस्य हेतुः । ”

—ना. १. दि. प. ८

३ “ यथा मलविलासे धूलिलिख्य नाददस्य दोषं विना सधर्मकालिन्दीपरीत्यालोऽनुविन इति कापा-
लिकप्रयोगेन निबद्धः । ”

—ना. १. दि. प. ९

४ “ यथा का मलविलासे चतुरे स्वदंशरुहे देपथे कन्दी विन्दस- [ओ. १४] इति । ”

—ना. १. दि. प. १०

५ “ यथा का मलविलासे द्वितीयाह्वस्यादी “स्वायने सारिच्छदाय कर्मणः । ततः प्रसिद्धे कलकस्य
महर्षिप्रभृतिनाम परिहारः । अत्र देपथप्रायेण पुना सेतेरेव कल्यार्थिकपुनः सूचनाय कृते । ”

—ना. १. दि. प. १४

नटविज्जसीयं स्वयंवरवर्णनं सोमप्रधानार्थेण स्त्रीये कुमारपात्रप्रतिबोधे समवनारितमिति पूर्वं प्रदर्शितं तथा च सुप्रतिगणिना वि. सं. १२९९ वर्षे विरचितानां गणधारसार्वशतकनृहृदवृत्तौ (पृ. ३०९-११) नामग्राहं नटविज्जमनादरूप्यानि विदूषकादिवर्णांसि समुद्धृतानि दृष्टिपथे निपतन्ति । तथाहि—

“ तथा च नलविलासनाटके विदूषकहास्यवृद्धनामि । यथा किल निषाधिपतिर्दृष्ट-
स्वप्नः प्रकृतयुगादिदेवसपर्यः कच्छंसादिपरिवार उद्यानक्रीडासरसीसीकरासारस्मिन्वच्छात्रं सख्य-
पहमवलोक्य स्वगतं समुचितोऽयं प्रदेशः । ” इत्यादिनाऽऽरभ्य “ बीहामि एआओ बंभरकल-
साओ । ” इति याक्न् (प्रकाशिते नल० पृ. ४-७) “ पुनरत्रैवाग्रतो नलविलासे

६ “ यथा वा नलविलासे विदूषक-कापालिकानियुक्तनिकारणायोद्यम्य राज्ञो दमयन्तीप्रतिकृतिनाम इति। ”

—ना. प. १७

७ “ यथा वा नलविलासे प्रथमेऽङ्के नेत्रम्यतुर्बन्धनि । + + + + यातु । इत्यादीति । ”

—ना. प. २१

८ “ यथा वा नलविलासे तृतीयेऽङ्के ‘ राधा (मत्सरम्)-मकरिके । प्रथमसि × × × यतल ’
इत्यादीति । ”

—ना. प. २१

९ “ यथा वा नलविलासे चतुर्थे स्वयंवरारूढे ‘ नलः-कलहं । मकरिके ’ कलित × × × स्वनाय-
प्रत्याशा । ” इति । ”

—ना. प. ११-२२

१० “ यथा वा नलविलासे तृतीयाङ्के ‘ दमयन्ती राजानमवलोक्य स्वगतम् × × × अङ्कचक्रिमा ’
इति । ”

—ना. प. ३३

११ “ यथा वा नलविलासे ‘ विदूषकः लम्बस्तनी विलोक्य सभयकर्म ओ रावं । × × तथा राजा
लम्ब० × × × तिष्ठति ’ इति । ”

—ना. प. ३५

१२ “ यथा वा नलविलासे तृतीयेऽङ्के भुजमवलम्बिते राजनि दमयन्ती कमाराह ‘ जह × × जादा ’
इति । ”

—ना. प. ३७

१३ “ यथा वा नलविलासे दमयन्ती प्रति नलः—‘ न प्रेम × × ’ [अ. १, श्लो० ९]

—ना. प. ५१

१४ “ यथा नलविलासे लम्बस्तनीकापालिकी प्रति विदूषकः—‘ एकं दाव × × का वि ’ [अ. २,
पृ. १५] इत्यादीति । ”

—ना. प. ७२

१५ “ यथा नलविलासे ‘ राधा—देवि । अपालम्बये × × ’ [अ. ३, पृ. ४०-४१] अत्र स्तब्धता
स्वान् गो दीवीकृत । ”

—ना. प. ७९

१६ “ यथा वा नलविलासे ‘ सर्वेषामपि × × ’ [अ. ३, श्लो० १३] अत्र पम्पलीत्वदोषः शङ्का
शुणीकृतः । ”

—ना. प. ७९

१७ “ यथा वा नलविलासे ‘ कविः काव्ये रामः—’ [अ. १, श्लो० ९] —ना. प. ८४

१ शर-निधि-विनयसरङ्गकये
राधे पूर्वीचला वृषिरियं

विक्रमबर्धे हरो द्वितीयायाम् ।
मन्दतात् सचिरम् ॥

—गणधारसार्वशतकनृहृदवृत्तिप्रान्ते ।

यथा किल " ' कलहंसः—ततो दमयन्त्या ' इत्यादिनाऽऽरम्य "लम्बस्तनी x x निष्प्रस्ता" इति यावत् (नल० पृ. २९—२९) । तत्रत्य उपयुक्त पाठमेदंश्चात्र समुद्ध्रियते—

पृ.	पं.	नलविलासे	गणधरसार्धशतकनृहृद्गुत्तौ (पृ. १०९—११)
४	२०	समन्ततो वि-	समन्ततोऽवलोक्य
५	४	खल्वयम्	खल्वसौ
"	५	माव्यम्	भवितव्यम्
"	७	गन्तुमिच्छति	पशुमुक्षिपति
"	१६	—मक्षणे	—मक्षणे एव
"	"	ज्ञायते	ज्ञायते नूनं
"	२०	—चतुर्भागे	—चतुर्भागे
९	६	कमप्य—	विमप्य—
"	११	मत्प्रसादस्य फलं	मत्प्रसादफलं
"	१७	ससम्भ्रमं	पुनः ससम्भ्रमं
"	२०	दुवारे	दारे
"	२२	वने	वनने
"	२३	—देवदशदंभेण तुल्यो	—देवदेवदशदंभेण तुल्ये इव द्येव विदुष ।
		इह जेव विदुष	अहं उण नि(न)सिस्सं ।
७	२	निस्सरिस्मं	नसिस्सं
"	९	तत उत्थाय	तनुत्थाय
"	१०	कलहंसो निष्क्रम्य पुनः प्रविशति	कलहंसो निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च देव सपोषणो द्वारि । रामा—सम्भवन्ति तत्प्रेषणा देवनायतनपात्रेषु वनेषु । शीघ्रं प्रेषेदाय । कल- हंसो निष्क्रम्य सत्प्रेषणः प्रविशति ।
"	१२	एआओ बंभरवत्तमाओ	एदाउ बंभणरवत्तमाओ ।
२१	१८	यथा यदि	यदि
"	१९	सा तातं कदा—	तातं सा विप्रमेव(क)दा—
"	२१	कथामी	कथमौ कथमौ
"	२४	अस्ति मत्त—	मत्त—
२४	४	एयाओ	एदाउ
"	७	कडियई नद्यावंती	कडियई नद्यावंती
"	१३	ज्ये	ज्ये
२४	१६	—सियं	—मिदं

२१ .	२	गोणेहिं मुदे (हे) हिं [वा]	गोणेहि मुदेहि
"	२२	-गुणेर्मृत्कैरे [वै] वा	[-गोभिर्मृत्तेषा]
"	६	तदस्य	तदेतस्य
"	८	मुखं	मुखं च
"	१२	पि पिअजणं संपाडेमि	अं जणं संवडवेमि
२६	४	इत्थ को वि	पत्तकत्तके (?) वि
"	९	भो भाण्डागारिणु	भो माण्डागारिकिणु
"	७	एपोऽस्मि	देव एपोऽस्मि

महाकविरामचन्द्रः ।

नलविलासरचयितुः कविरत्न-रामचन्द्रस्य कदा कुत्र जन्म-दीक्षाऽऽदि !, का ज्ञातिः ? का जन्मभूमिः ? माता-पित्रोः किमभिधानमित्यादि विज्ञातुं न किञ्चित् साधनमुपलभामहे । किञ्च प्रबन्धादिषु सिद्धहस्तः कविकर्मकुशलोऽसाधारणप्रतिभसम्पन्नोऽयं कवीश्वरो रामचन्द्र-श्रातुर्वैद्यविशारदस्य स्वोपज्ञवृत्तिन्याससमुपेतसाक्षत्वं प्रा.शब्दानुशासन-काव्यानुशासन-छन्दो-ऽनुशासन-यादानुशासन-धातुपारायण-द्वयाश्रयमहाकाव्य-देशीयानामालाऽभिधानचिन्तामप्यने-कार्षसङ्ग्रह-निघण्टु-सप्तसन्धानमहाकाव्य-त्रिपिटिशस्त्रकापुरुषचरित-परिशिष्टपर्व-योगशास्त्र-वीतरागस्तोत्र-महादेवस्तोत्र-द्वात्रिंशिकाद्वयार्हजीति-प्रमाणमीमांसाप्रभृतिप्रणेतुर्गुरेश्वरसिद्ध-रामसम्मानितस्य कुमारपालमृपालप्रतिनोषकस्य सुप्रसिद्धनैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रस्य शिष्यत्वं तु स्वयं प्रतिपादयति सूत्रधारमुखेनात्रान्यत्र च स्वकृतिमन्दर्मे + ।

+ १ सूत्र-—दत्तः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्येण रामचन्द्रेण विरचितं नलविलासाभिधानमार्थं रूपकमभिनेतुमादेशः । —नलविलासस्य आमुषे ।

२ श्रीसिद्धहेमाभिधानशब्दानुशासनवेषसः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्येण रामचन्द्रेण विरचितं सप्तशतहरिश्चन्द्राभिधानमादिरूपकमभिनीय सभात्रयमनुरक्तविधायः । —सप्तशतहरिश्चन्द्रस्य प्रस्तावनायाम् ।

३ मारिष । श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासनविधानवेषसः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्ये (प्य) रामचन्द्रमसि (! नि) आनासि ! । चन्द्र-—(शास्त्रेणम्)—

पञ्चप्रबन्धमिदममुलानकेन

विद्वन्मनःसदसि नृपति यस्य कीर्तिः ।

विद्यात्रयीचणममुम्भितकाव्यतन्त्रं

कर्त्तुं न वेद मुहूर्ती हित रामचन्द्रम् ।

किन्तु ब्रह्मालङ्कारनामा प्रबन्धोऽत्रभिनेयत्वेन तावदास्ताम् । अपरेषां राघव्याभ्युदय-यादव्याभ्युदय-नलविलास-रघुविलासानां चतुर्थी रमणीयतम-सदृश्यवृत्तिवैतानां विशदप्रकृतीनां पुनर्मैत्र्ये कुत्र प्रज्ञान-मनुरागः ? —रघुविलासस्य प्रस्तावनायाम् ।

४ श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रशिष्यस्य प्रबन्धदातृर्गुर्महाकवे रामचन्द्रस्य भूयानः प्रबन्धाः ।

—निर्ययमीमध्यायोगस्य प्रस्तावनायाम् ।

५ अलि सतु श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासनविधानवेषसः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्येण प्रबन्धदातृविधाननिगातपुदिता नाट्यलक्षणाभिधानापात्रवगावगाद्विधायभोधिना वितीर्णकाव्यनिर्माणेन

हेमचन्द्रसूरेः षट्पदरत्वम् ।

ध्रीमिद्वारामराभेन निज्ञामया पृष्टे ध्रीहेमचन्द्राचार्येण 'स्वपट्टयोम्यो गुणाधिकः शिष्यः कृतिशेखरो रामचन्द्र' इति न्यवेदि दिदृक्षायां तं च प्रादुर्शीत्यादिवृत्तान्तो वि. सं. १११४ वर्षे प्रभाषन्दसूरेणा रचितस्य प्रभावकचरितस्य निम्नदर्शितोद्देशादपि गम्यते—

“ राज्ञा ध्रीसिद्धराजेनान्यदाऽनुगुण्ये प्रभुः ।

भक्त्या ब्रूयति षट्स्य योम्यः शिष्यो गुणाधिकः ? ॥

समस्माकं दर्शयत चित्तोत्कर्षाय मामिव ।

अपुत्रमनुकम्पार्हं पूर्वं त्वां मा स्म शोषयन् ॥

आह ध्रीहेमचन्द्रश्च न ब्रूय्येवं हि विन्तकः ।

आपोऽप्यभदिन्द्रापालः सत्याश्रमोऽचिन्द्रमाः ॥

सज्ञानमहिमस्यैवं मुनीनां किं न जायते ? ।

बल्यद्रुमसमे राशि त्वयीदृशि कृतम्विती ॥

अस्त्यामुप्यायणो रामचन्द्राख्यः कृतिशेखरः ।

प्रामरेणः प्राप्त्यरूपः सद्यो विश्वकल्पनिधिः ॥

अन्यदाऽर्द्रार्थस्तेऽजुं सिनिपस्य स्तुतिं च सः ।

अनुक्तामाधविद्वद्भिर्हृतेतापायिनी व्यधात् ॥

तथाहि— * 'भाषयाऽप्यधिकं किं (कं) चित्त सहन्ते मिगीषवः ।

इतीव त्वं धरानाप । धारानापमपाकृपाः ॥'

शिरोधूननपूर्वं च भूपालोऽत्र दत्तां दधौ ।

रामे वामेतराधारो विदुषां महिमस्तुशास्त्र ॥

एकदृष्टिर्भवान् भूयाद् वत्स । जैनेन्द्रशासने ।

महापुण्योऽयमाचार्यो यस्य त्वं पदरत्नकः ॥”

—प्रभावकचरिते (नि. सा. प्रकाशिते पृ.)

‘सिंहस्य शिशुः सिंह एव’ इति लोकोक्तिं सकलपद्म प्रौढपाण्डित्यशालिनः शिष्योऽयमपि तर्पेति न नाम विस्मयावहम् । किञ्च श्रीमद्भिर्गुरुभिः स्वपट्टपुरन्धरत्वेन प्रकल्पितो गुरुगौरवकार्यसौ गुर्वर्थाष्टकार्यनिर्वहणेन निर्जां षट्पुरन्धरतां प्रख्यापयत्येव । मन्ये नाटकप्रबन्धादिषु सकलप्रयत्नेन पटिष्ठमेनं स्वशिष्यरत्नं विज्ञायैव तत्र गुरुभिर्न प्रयतितं स्यात् ।

धीमता रामचन्द्रेण विरचिते कुण्डलसहस्रनिषानं कीमुदी-मिश्राणन्दाभिधानं निःशेषरक्तभाषप्रदीपकं द्वितीयं रूपम् ।

—कीमुदी-मिश्राणन्दस्य आमुते ।

६ द्वाद-प्रमाण-साहित्य-छन्दोऽलम्बयिवादिनाम् ।

धीहेमचन्द्रपादानां प्रगाढाय नमो नमः ॥

—नाट्यदर्पणविवृतियान्ते ।

* अयं श्लोकः सिद्धदेवकृतसिंह (अ. ५, पा. ३) ग्रन्थेऽपि दृश्यते ।

कविरामचन्द्रस्य सतीर्थाः ।

कलिकालसर्वज्ञहेमचन्द्राचार्यस्य शिष्या महेन्द्रसूरि-गुणचन्द्रगणि-वर्धमानगणि-देवचन्द्रमुनि-यशश्चन्द्रोदयचन्द्र-बालचन्द्रादयः पं. रामचन्द्रस्य सतीर्था आसन् । तत्र च-
महेन्द्रसूरिः—अनेन सूरिणाऽनेकार्थकैरवाकरकौमुदीसंज्ञिता हैमानेकार्थसङ्ग्रहटीका गुरुनानैव प्रतिष्ठिता । सोमप्रभाचार्येण वि. सं. १२४१ वर्षे समापितो जिनधर्मप्रतिबोधप्रनाम-कुमारपालप्रतिबोधग्रन्थोऽनेन सूरिणाऽश्रौवि ।

गुणचन्द्रगणिः—पं. रामचन्द्रस्य परमप्रीतिपात्रं समविद्यागुणशीलः प्रतीयते, यतोऽनेन साकं कविरामचन्द्रेण स्वोपज्ञद्वय्यालङ्कारवृत्ति-नाट्यदर्पणविवृती विहिते विलोक्येते । एतेन गणिनाऽपि सोमप्रभाचार्यसन्दाभितः कुमारपाल(जिनधर्म)प्रतिबोधः श्रुत आसीत् ।

वर्धमानगणिः—अयमपि पूर्वोक्तं प्रतिबोधग्रन्थमश्रौषीष्ट । कुमारविहारप्रशस्तिकाव्य-व्याख्यादिकमनेन निर्मेम ।

देवचन्द्रमुनिः—चन्द्रलेखाविजयप्रकरणमनेन प्रणीतम् । जेसलमेरभा० सूची पृ० ६४ इत्यत्रायमस्माभिः परिचायितः ।

यशश्चन्द्रगणिः—वि. सं. १३६१ वर्षे मेरुतुङ्गसूरिणा विरचिते प्रबन्धचिन्तामणौ (स. ४, पृ. २०६-२११) एतस्य नामोपलभ्यते ।

उदयचन्द्रः—अस्योपदेशाद् देवेन्द्रसूरिशिष्यो मनीषी कनकप्रभो हैमन्याससारं समुदधरत् ।

बालचन्द्रः—अयं रामचन्द्रसूरोः प्रतिस्पर्द्धी, पूर्वमनयपालनरेशस्य मित्रमासीत् । रामचन्द्रसूरिमरणमेतत्कृतमन्त्रभेदादिति प्राचीनप्रवादोऽयं प्रदर्शयते । ' स्नातस्याप्रतिमस्य ' इत्यादिका प्रसिद्धा स्तुतिरेतस्य कृतिरूपा श्रूयते ।

इतरेऽप्यविदिता अनेके सम्भवेयुः, इतिहासरसिकसज्जनानां सुप्रयत्नेन सुविदिता भविष्यन्ति ।

१ श्रीहेमसूरिशिष्येण धीमन्महेन्द्रसूरिणा । अक्षितनिष्ठेन टीकेन तत्राग्नेव प्रतिष्ठिता ॥

—अनेकार्थकैरवाकौमुदी ।

२ हाशि-जलधि-सूर्यवरे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् ।

जिनधर्मप्रतिबोधः कल्योऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥ —कुमारपालप्रतिबोधप्रशस्तिः ।

३ हेमसूरिपदपङ्कजैर्हैमहेन्द्रमुनिभिः धृतमेतत् ।

वर्धमानं-गुणचन्द्रगणिभ्यां साकमाचक्षितशान्तरहस्ये ॥

—क. प्र.

४ श्रीहेमचन्द्रसूरिशिष्येण वर्धमानगणिना कुमारविहारप्रशस्तौ भाष्येऽमुष्मिन् पूर्वं

वक्ष्ये कृतेऽपि कौमुद्यान् बोधोत्तरं धर्तुं व्याख्यातान् चके ।

P. P. १, १११

५ भूतलमौलिमागिष्यमालालिनश्रावणः । दर्शनपट्टकविस्तृतो हेमचन्द्रो मुनीश्वरः ॥

तथासुख्यचन्द्रोऽस्ति दिव्यः सङ्ख्याकतः वरः । यावन्वीर्यमभूत् तस्य भ्यास्यां हानामृतप्रण ॥

तस्योपदेशाद् देवेन्द्रसूरिचित्थल्लो व्यचान् । न्यायसारसमुदाहं मनीषी कनकप्रभः ॥

—देवतस्वानुगतधनुः, न्यायग्रन्ते ।

काविरामचन्द्रस्य स्वातिन्द्र्यप्रियत्वम् ।

नलविलासस्य प्रस्तावनायां सूचितमेतत्—‘भाव ! अयं कविः स्वयमुत्पादक उताहो परोपनीवहः’ इति नटप्रश्नस्य प्रत्युत्तरे “सूत्रधारः—अत्रार्थे तेनैव कविना दत्तमुत्तरम्—

जनः प्रज्ञाप्राप्तं पदमथ पदार्थं घटयतः

पराध्वाध्वन्यान् नः कथयन्तु मिरां वर्तनिरियम् ।

अमलास्यायामप्यविकलविक्रसीनि कुमुभ—

न्ययं लोकश्चन्द्रव्यतिकरविक्रसीनि वदति ॥

अपि च शापप्रत्ययेपद—पदार्थसम्बन्धेषु प्रीतिमादधानं जनमवलोक्य जातलेदेन तेनेदं चाभिहितम्—

सृष्ट्वां लोकः काल्ये बहति जरतैः कुम्भिततमै—

र्वचोभिर्वाच्येन प्रकृतिकुटिलेन स्फुरिते ।

कथं कीर्तिं गाढं कथमपि न शक्ताः पुनरिमा—

मियं निन्ता वेतस्तरलयति नित्यं किमपि न ॥ ”

अनेन पद्यद्वयेन कविप्रशरस्यास्य स्वतन्त्रनूतनकृतिपटुता प्रतीयते, तथा च कविकीर्त्यस-
हिष्णुजनस्याश्रद्धेयप्रलापोऽपि ध्वन्यते ।

कविसमयेऽप्येतादृशः कविनामधारिणोऽभून्, येऽन्यकविकृत्यंशानुपादाय स्वनामकीर्तनम्
कुर्वन् । एतदर्थं कविनाऽन्यत्रापि स्वहृदयोद्गारः प्रकशितोऽवलोक्यते—

‘विद्वानपि यथा हास्यः परकाव्यैः कविर्भून् ।’

—निनस्तोत्रे ।

“अकवित्वं परस्मात् कञ्छुः पाठशालिनाम् ।

अन्यकाव्यैः कवित्वं तु बल्लूस्यापि क्षुलिता ॥ ”

—नाट्यदर्पणविवृतिप्रारम्भे ।

“परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।

निबद्धारोऽधुना तेन को नौ कलेरामवेप्यति ! ॥ ”

—नाट्यदर्पणविवृतिप्रारम्भे ।

“परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।

निबद्धारोऽधुना तेन विधम्भस्तेषु कः सताम् ! ॥ ”

—वैमुशीविप्राणन्दम्यामुग्ने ।

किञ्च काव्यप्रबन्धादिवर्त्मनि स्वतन्त्रेण प्रायः सर्वामपि स्वां कृतिं स्वातन्त्र्यमुद्राङ्कितां कुर्वताऽनेन कविरत्नेन स्वीयं स्वातन्त्र्यप्रियत्वं प्रख्यापितम् । तच्च निम्नोद्धृतांशदर्शनेन पाठकानां प्रवीतं प्रमविष्यति—

काव्यं चेन् सरसं किमर्थममृतं वक्त्रं कुरङ्गीदृशां
चेन् वन्दर्पविषाण्डुगण्डफलकं राकाशशाङ्केन किम् ? ।
स्वातन्त्र्यं यदि जीवितावधि मुषा स्वर्भूषणो वैभवं
वैदर्भी यदि बद्धयौवनमरा प्रीत्या सरत्याऽपि किम् ? ॥

—नलविलासे (अ० २, श्लो० २)

अनुमत्तं न यद् येन रूपं नावैति तस्य सः ।
न स्वतन्त्रो व्यथां वेति परतन्त्रस्य देहिनः ॥

—नल० (अ० ६, श्लो० ७)

नटविरासप्रान्ते—

दुरोदरकल्हवतः कृतविराम चन्द्रोग्गज्य—
महाप्य निजसम्पदं पदमभिन्यशर्मश्रियः ।
यशोभिरनिशं दिशः कुमुदहासभासः मृगन्
अजानगणनाः समा परमत स्वतन्त्रो भव ॥

मन्थहरिद्वन्द्वप्रान्ते—

परप्रणयदैर्न्यतः कृतविराम चन्द्रोग्गज्य—
महाप्य निजसम्पदं पदमभिन्यशर्मश्रियः ।
यशोभिरनिशं दिशः कुमुदहासभासः मृगन्
अजानगणनाः समा परमत स्वतन्त्रो भव ॥

पादकम्पुदयप्रान्ते—

काव्यार्णं भूर्भुवः प्रमग्न विदः प्रतापे गान्धु सतोः
मन्त्रः श्लेषां मन्त्रमात्रवयमयता दुर्मन्त्रिदुर्मेतानाम् ।
धर्मः कुण्डलु वृद्धि मच्छलदुर्मनःकैवारापचन्द्रः
प्रप्य स्वातन्त्र्यद्विषी मुदमय वहता शारवती वदन्ते ॥

निर्भयदीनदयोगप्रान्ते—

मुदयः मन्त्रद्विषी रमयमनारः काव्यकण प्रकाश
प्रदशं दन्तु हेतुविराजिमुक्ता दुर्मेतानाम् ।
धर्मः कुण्डलु वृद्धि मच्छलदुर्मनःकैवारापचन्द्रः मुदशं
प्रप्य स्वातन्त्र्यद्विषी मुदमय वहता शारवती वदन्ते ॥

कौमुदी-मित्राणन्दप्रान्ते—

उपनतमित्रकल्पः सन्तप्तरामचन्द्रकविशदश्व ।

आसाद्य यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्राश्चिरं भूयाः ॥

द्रव्यान्द्धारप्रान्ते—

पूर्वैर्यस्य समुद्धतिर्न विहिता धीरैः कुतोऽप्याशया—

दावाभ्यां स समुद्धतः श्रुतनिषेधैर्व्योत्करो दुर्लभः ।

एनं ययमनन्तकार्येनिपूर्णं गृहीतं तन् करोविद्वाः !

स्वानन्यप्रसक्तं यदीच्छत निरं सर्वार्थसिद्धिं हृदि ॥

—नेसलमेरभा० सूची (पृ. ११)

जिनस्तोत्रप्रान्ते—

स्वतन्त्रो देव ! भूयास सारमेयोऽपि वर्त्मनि ।

मा स्म भवं परायत्तस्त्रिलोकन्यापि नायकः ॥

स्वामिसनन्तफलकल्पनरोऽतिराम चन्द्रावदातचरिताधितविश्वचक्र ! ।

शत्रुस्तुताद्विसरसीरुह ! दुःस्थसार्थे देव ! प्रसीद करुणां कुरु देहि दृष्टिम् ॥

जिनस्तव(षोडशिका)प्रारम्भे—

स्वानन्यश्रीपवित्राय परमव्रतयुतये ।

सापिताशेषसाध्याय नमो भगवतेऽर्हते ॥

अन्यत्रापि—

सूतयो रामचन्द्रस्य वमन्तः कल्पीतयः ।

स्वातन्यमिष्टयोगद्वय पद्यैर्न हर्षवृ(सु)ष्टयः ॥

—सत्यहरिश्चन्द्रप्रस्तावनायाम् ।

—निर्मयभीमव्यायोगेऽपि (स्तो० २)

काधिरामचन्द्रस्य ' कविकटारमल ' चिरुदम् ।

५. रामचन्द्रस्य नात्येऽपि शीघ्रकवित्वशक्तिं परीक्ष्य प्रसत्तेन गुर्नरेश्वरचौलुप-
श्रीसिद्धरामनयसिंहदेवेनास्मै ' कविकटारमल ' बिल्दं मर्ममत्समुपदीष्टव्यमित्यनमीयते वि. भां.
१५१७ वर्षे भोजप्रकल्पादिप्रणेन रत्नमन्दिरगणेशदेवशतरङ्गिष्यन्तर्गतोद्देवतः—

“ तथा रैवतोद्धारकारकश्रीसज्जनदण्डनायक—२४ प्रासादकरकर्म० आभट-देव-
गुरुदभक्तमं० आलिंग-भं० सातू-९९ लसहाटकस्वामी थे० छादा-पट्टवेष्टित्यस्वामि-
कुबेरदत्तादि-कोटीध्वजाष्टादशशतव्यवहारे-शाकम्भरीपति-अणोराम-ल्लाटाभिरगनमांगूता-

लक्ष्म्यश्रुति ७२ राणकपरिकरितश्रीजयसिंहदेवेन श्रीप्रे श्रीडोयानं गतेन मार्गमिलितश्रीरामचन्द्र-
हुलः पृष्टः—कथं श्रीप्रे दिवसा गुस्तराः ? । रामचन्द्रः प्राह—

देव ! श्रीगिरिदुर्गमल ! भक्तो दिग्जैत्रयात्रोत्सवे

धावद्वीरतुरङ्गनिपुरत्तुरक्षुण्णसमामण्डलान् (ली) ।

बातोदूतरगोमिलत्सुरसगित्सज्जातपङ्कस्यली—

दूर्वाचुम्बनचञ्चुरा रविहयास्तेनाति (नैव) वृद्धं दिनम् ॥

वमत्कृतेन सिद्धराजेनोत्तम—सयो नगरं वर्णय पत्तनाभिधानम् ।

एतस्यास्य पुरस्य पौरवनिताचातुर्यतानिर्निता

मन्ये नाथ ! सरस्वती जडतया नीरं वहन्ती स्थिता ।

क्रीर्तिस्तम्भमिषोच्चदण्डरत्निरामुत्सृज्य बाहावली—

तन्नीकं गुरुसिद्धमपनिसरस्तुम्बी निगां कच्छपीम् ॥

तुष्टेन सर्वसमं ' कविकटारमल ' इति विरदं दत्तम् ॥ "

वि. सं. ११११ वर्षे विरचिते प्रकथयन्तितामणौ मेस्तुङ्गसूरि. संक्षिप्ततया सिद्धराम-
रामचन्द्रयोः प्रदन—प्रत्युत्तरमेव केवलममूचयन्—

" एकदा श्रीसिद्धेन रामचन्द्रः पृष्ट—' श्रीप्रे दिवसाः कथं गुस्तराः ! '
रामचन्द्रः प्राह—" देव श्रीगिरिदुर्गमल " इति ।

कविकटारमलविरदधारिणाऽनेन रघुकिन्नामस्य प्रस्तावनायाम् ' अनुभूतकालव्यतन्दम् ' इति,
कौमुदीमित्रागन्दस्यामुष्मे च ' विशीर्णकाल्यनिर्माणतन्द्रेण ' इत्यादीनि विशेषणानि सूत्रधारमुनेनात्मनि
नियोजयता निम्नं काल्यप्रेम, काल्यक्रियामु स्वस्य सर्वदाऽप्यविश्रान्तपरिश्रमशीलत्वं च प्रवर्तते ।
विद्य कविनाऽनेन नाट्यदर्पणविवृतिप्रारम्भे नाट्य—प्रबन्धकविनिर्वाणमधिकृत्य कविशिक्षाभ्या
विदुषां विचारणीया मनन—परिशीलनार्हाश्च ह्यत्र हृदयोद्गारा प्रकाशिताः* ।

* अत्रह्यारम्भः काल्य—कथाऽऽदीनां सुप्रसङ्गः । कुम्भकालसु नाट्यस्य रसकथोक्तमूलम् ॥

व ईश—काल्य—काल्यः काल्यनिर्वाणः न वे । अस्मिन्नेव च काल्ये च प्रबन्धभेदे विरुद्धम् ॥

स कविस्त्वय काल्येन मन्त्रेण अथ सुप्रसङ्गः । एतेनैवपूर्वगतं नाट्यं स्वयं नाट्यं भावनी ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् । शिष्टमन्त्रे काल्येनाभाव्येति न पुनः कथम् ॥

—मन्त्रेणैवैतन्मन्त्रेण काल्येन वे एवमन्त्रम् (श्री० १-११)

कविरामचन्द्रस्य काव्यप्रबन्धादिगुणदोष—
परीक्षणविचक्षणता ।

एकदिनप्रगीतमहाप्रबन्धेन मिद्विरामप्रतिपत्तबन्धुना हेमचन्द्रमूरीयाद्विसन्धानमहाकाव्य-
मन्दोपदेन धीःपान्तकविगमेन मिद्विरामनूतकविरामहृद्यदिदृशसरोवरस्य रवितापां प्रशस्तावन्य-
विदुषापमोक्षं दूषणद्वये दर्शितमासीदनेन विराधित्यवगम्यते प्रबन्धविन्तामगितः—

“अथ धीपालकविना सहृद्यन्दिहृगसरोवरस्य रवितापां प्रशान्तिपट्टिमयामुत्कीर्णायाम् ।

सत्यकान्यदिदम्—

न मानसे माघनि मानमं मे यस्या न सप्यादयति प्रमोदम् ।

अप्त्रोदरप्लोदकमत्र सारं विरानते कीर्तितसिद्धधनुः ॥ १ ॥

सत्प्रशस्तिदोषनाथ सर्वदर्शनेष्वाह्यमानेषु धीहेमचन्द्रानार्यैः सर्वविद्वज्जनानुमते प्रशस्ति-
कान्ये भवता वैदग्ध्यं विमपि न प्रकश्यमित्युक्त्वा पण्डितरामचन्द्रोऽनुशिष्य सत्र प्रहितः ।

१ एकदिनप्यथमहाप्रबन्धः धीसिद्धरामप्रतिपत्तबन्धुः ।

धीपालनामा कविचक्षुः शरीरिणं बोधितवान् प्रबन्धम् ॥

—हेमचन्द्रमूरीशद्विसन्धानमहाकाव्यप्रशान्ते ।

प्रशस्तावन्यवगागेन्दुगममत्रा इत्यत्र सप्तमी

कामनी गूढनिगुणनिपातमत्रनि धीपालनामा पुमान् ।

नं स्तब्धोत्तरकाव्यरक्तिगमनिः साहित्यविदारति-

धीमिद्व्याधिपतिः कवीन्द्र इति च प्रातेति च व्याहर ॥

—श्रीमद्रामाचार्यैकगुमनिनाथवरिप्रशान्ते, कुमारपालप्रतिबोधप्रशान्तेऽपि ।

श्रीमद्रामाचार्यैक गुमनिनाथवरि-कुमारपालप्रतिबोधयो रचनेनचूपात्तकवितानोः कुमारपालभूतलप्रीति-
काव्यम मिद्विरामद्वयेकताकवरीनि प्रतिपाद्यते मेनेव गूरुणा निगृह्यप्रशान्ते—

गुनुत्तमस्य कुमारपालनृपिणीने- परं धीमता—

मुनेनः कविचक्षुस्तकमपिः धीमिद्व्यापालोऽभवत् ।

ई ध्यातोऽव परोपकार-वदता-शौचम्-सत्य-क्षमा-

दाक्षिण्ये- कतिन कर्त्तुं कृतयुगारम्भो जनैर्मेन्यते ॥

तस्य योवबालात्मयां पुरेऽण्डहितपादके ।

मिद्व्याहमिदं प्रोक्तं परार्थान्तं .....॥—गुमनिनाथवरिप्रशान्ते ।

“गुनुत्तमस्य कुमारपालनृपिणीने- परं धीमता—

मुनेनः कविचक्षुस्तकमपिः धीमिद्व्यापालोऽभवत् ।

कृतं तद्व्याहमिदं किमपि वचानुपपत्तं यदा

तद् गुमनाभिरुपेक्ष्यतामिति कुपा वः प्राञ्जलि प्रार्थये ॥ ”

—कुमारपालप्रतिबोधप्रशान्ते

ततः सर्वविद्वद्भिः शोध्यमानायां प्रशस्तौ नृपोपरोषात् श्रीपालकवेर्दक्ष्य-दाक्षिण्याच्च सर्वेषु
काव्येषु मन्यमानेषु ।

‘कोशेनापि युतं दलैरुपनिर्तं नोच्छेत्तुमेतत् समं
सस्यापि स्फुटकष्टकव्यतिकरं पुंस्त्वं च घटे नहि ।
एकोऽप्येष करोति कोशरहितो निष्कष्टकं भूतलं
मत्वेवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिथ्रियत् ॥’

विशेषेणस्मिन् काव्ये प्रशस्यमाने श्रीसिद्धराजेन पृष्टः श्रीरामचन्द्रश्चिन्त्यमेतदित्यश-
दीन् । अयं तैरेव सर्वैरनुयुक्तः । एतस्मिन् काव्ये सैन्यवानको दलशब्दः कमलशब्दस्य नित्य-
कलीबत्वमिति दूषणद्वयं चिन्त्यम् । ततः सर्वानपि पण्डितानुरूप्य दलशब्दो राजसैन्यार्थे प्रमा-
णीकृतः । कमलशब्दस्य तु छिद्धानुशासनसिद्धं नित्यकलीबत्वं केन निर्णीयत इति पुंस्त्वं च
घटे न वेत्यशरमेदः कथितः । ”

कविरामचन्द्रस्य समस्यापूर्तिशक्तिः ।

कारागसीनासिर्गर्विधेधरो रामचन्द्रमूरेः समस्यापूर्तिशक्तिः पर्यंतत पर्यनुप्यस्येति प्रतीयते
प्रबन्धचिन्तामणि-कुमारपाठविरतादिप्रेमज्ञान् । वि. सं. ११९१ वर्षे मेरुतुङ्गसूरिणा रचिते
प्रबन्धचिन्तामणौ (स० ४, पृ. २२९-२३७) उपलब्ध्यनेऽयमुक्तेयः—

“कम्मिन्नप्यशरे विधेधरनामा कविर्गारागस्याः श्रीपञ्चनमुपागतः श्रीह्रिममूरीणां
संमदि प्रमः । तत्र कुमारपालनृपौ विद्यमाने सः

‘पनु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्रहन् ।’

इति भगित्वा विडम्बमानो नृगेण सखेयं निरेदयत् ।

‘पट्टदत्ताननमुष्मन् नारयन् जैनगोचरे ॥’

इत्युत्तरार्चरितोपिनयमानलोकः श्रीरामचन्द्रादीनां [समरगां] समर्पयामाग । ”

वि. सं. १९ [२९१] वर्षे विनिर्मिते कुमारपाठवर्णनमहाकाव्ये वाग्निमुद्गगागिरिं सम-
म्यन्महान्विहृत्येत्यमुक्तिमिति स्म—

“यद्य म्हागि द्रव्यगां ददा वोधैनुगधुमन् ।

विश्वेश्वराय कथे तृष्टः श्रीह्रमो ददी ॥

मर्चं नृपिना मेऽथ विश्वेश्वरविषयं ।

श्रीह्रममूरीणां द्रव्यं विदुःश्रीमेति ॥

अनेक्य संमदं मूर्ध्निगम्यन्तवृणन् ।

स श्रवन्तगिण्ड्यदेवो मेने करिणः ॥

सूरिशिष्यपरीक्षायै द्वे समस्ये समार्पयन् ।

‘व्यापिद्वेति’ प्रसिद्धाऽऽद्या ‘शृङ्गाम्रेणेति’ चापरा ॥

सामाद्यां निरवधपधरचनाद्वयः *कपदीं महा—

मात्यः पूर्वमपर्यद् गुस्तरप्रज्ञाप्ररुणोद्भुरः ।

कुर्वन्तन्मनसीति विस्मयभरं श्रीसूरिशिष्यः क्षणाद्

अन्यां मान्यतमोऽनिशं मतिमतां श्रीरामचन्द्रोऽभ्यधात् ॥

‘नैतस्या’ प्रवृत्तिद्वयेन सरले ! शस्ये विधानुं दशौ

सर्वापि न रुदयते मुक्तशशिज्योत्स्नाकितानैरियम् ।

इत्थं मध्यगता सर्वाभिरभितो हम्मीन्दनात् केदेषु

व्यापिद्धा मयने मुखं न रुदती स्वे गर्हते वन्यका ॥’

‘स्व नो गोत्रगुरुमतेन्दुरधिस्तम्यामृतं तत्करो

तेन व्याधशरानुरां मम प्रियामेनां समुज्जीव्य ।

इत्युक्ते मृगत्यम्बुनस्य हरिणे करण्यमामस्तपः

शृङ्गाम्रेण मृगस्य पदप पतितं नेत्राम्बु भूमण्डले ॥’

स अहर्षं निनार्पणं ते निरीयान् पति ।

अहो ! जानाति विद्वेऽस्मिन् वरिरेव कवेः भवम् ॥”

कथिरामचन्द्रस्य त्रैविद्याविज्ञत्वम् ।

प्रचुरप्रबन्धप्रबन्धकेनानेन विराधिता रघुविलासस्य प्रस्तावनाप्रमत्ते—

“पद्यप्रबन्धमिषपद्यमुत्तमानेन विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यत्न कीर्तिः ।

विद्यामयीचणमनुष्मिताकाव्यतन्द्रं वस्तं न वेद मुहूर्ती किल रामचन्द्रम् ॥

इति चन्द्रवक्त्रात् प्रोक्तव्यारितेऽस्मिन् श्लोके स्वस्य विद्यामयीवित्तत्वं स्पष्टं निवेदितमेव ।

मातृदुर्गणविभूतिप्रारम्भे—

“माणाः वरित्वं विद्यानां लावण्यमिव योषिताम् ।

त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै ततो नित्यं कुलसूहाः ॥”

इत्यत्र ‘त्रैविद्यवेदिनः’ इति विशेषणं भावगर्भितं व्यज्यते । त्रैविद्यवेदिनोऽस्मा—

दशोऽपीत्येवं ध्वन्यते ।

* मेरुहारिः प्रबन्धविद्यामयवत्त्वं विवेकप्रबन्धनित्यं निर्दिशति स्व—

“कथाविद् प्रत्येव श्रीकपार्दिनन्दी प्रणानन्तर्हं हले किमेतिहि पुनः स प्राहृतभारवा ‘हरद’ इति

विद्यापनामास । प्रभुभिरुक्तं ‘किमपि ?’ अत्रतप्रतिभक्ता तद्वचनपञ्चतन्नाकृत्य कपार्दिनोक्तम् इदानी न ।

कुनः । अनयोऽन्वाद्योऽभूर, मायापिबन्ध । इतिभुजतिपूर्वद्वयः प्रभवः श्रीरामचन्द्रमभूतिपण्डितानां पुरस्तात्

तत्प्राप्तौ प्रसन्नः । तेरज्ञातनयैः किमिति पुनः ‘हरद’ शब्दपञ्चनेन हकारो रदः । किमप्येत्यभिहितम्—

येन वचस्तत्त्वविदा मेदानीमुक्तम् । अतः पुनः मातृदुर्गणवे हकारः आन्ते पश्यते, अत्र एव हरदः । सत्यतः

स्वस्वमग्नि प्रभवमपदा भावाभिहन्ति ।” इति हरदप्रबन्धः ॥

पद्यप्रबन्धमिषयमुत्तमाननेन विद्वन्मनसदसि नृत्याति यस्य कीर्ति ।

विद्याप्रयीचणमनुम्बितकव्यतन्द्रं वस्तं न वेद मुहूर्ती किल रामचन्द्र ! ॥

—रघुविलसे

कविरामचन्द्रस्य प्रबन्धशतकर्तृत्वम् ।

प्रस्तुतकविना कौमुदी—मिश्राणन्दस्यामुते 'प्रबन्धशतविधाननिष्णातबुद्धिना' इत्यादि, तथा निर्भयभीमव्यायोगस्य प्रस्तावनायां 'प्रबन्धशतकर्तृर्भूषाकवे रामचन्द्रस्य' इति विशेषण-मात्मने प्रयोजयता स्वस्य प्रबन्धशतकर्तृत्वं प्रकटं पर्यचक्षि । किन्तु करालचण्डविजयितेन साम्प्रतं निम्नमुचितानेन प्रबन्धान् सन्मथ्यान् कथयिष्येभिजानोऽप्येषां नामान्यपि सम्भूय न जानीमहे ।

गुणचन्द्रद्वितीयनानेन महाकविना विहिताया स्तोत्रज्ञानाद्यदर्पणविकृतौ द्वादशरूपकम्बरूप-निरूपणाय प्रदर्शितेषु निम्नान्यनाटकप्रकरणदिप्रबन्धानामुदाहरणेषु निम्नदर्शितानामेकादशकृतीनां स्तोत्रज्ञता समदर्शयस्मदुपज्ञादिशकव्यहरणेन । तावन्तैः—

- (१) मलयविलम्बनाटकम् (एतदेव)
- (२) सत्यहरिरचन्द्रनाटकम् (निर्गमसगरमुद्रणालयतः प्रसिद्धम्)
- (३) कौमुदी—मिश्राणन्दप्रकरणम् (भावनगरस्थगाऽऽत्मानन्दमभ्या प्रकाशितम्)
- (४) मल्लिकार्जुनचरणम् * (५) रोहिणी-मृगाङ्गप्रकरणम् *
- (६) यादवाम्बुदयम् * (७) राघवाम्बुदयम् *
- (८) रघुविलसम् * (९) वनमाल्यनाटिका *
- (१०) निर्भयभीमव्यायोगः (यशोविजयमैनप्रबन्धमालया प्रसिद्धि नीतः)
- (११) मुषाकलशः *

एतदतिरिक्ता इमा अपि ज्ञाताः सन्ति—

- (१२) द्रव्यालङ्कारः (सङ्कतिकः) * { गुणचन्द्रेण सह
- (१३) नाट्यदर्पणम् (सविचरणम्) *
- (१४) यदुविलसम् * (रघुविलसे कविना सूचितम्)
- (१५) कुमारविहारशतकम् (भा. आ. सुभतः प्रसिद्धम्)
- (१६) युगादिदेवताभिधायकम् *
- (१७) व्यतिरेकद्वयप्रतिषेधम् * (१८) प्रमादद्वयप्रतिषेधम् *
- (१९) आदिदेवस्तवैः * (२०) मुनिमुन्यदेवस्तवैः *
- (२१) नेमिस्तवैः * (२२-२७) षोडशिकाः साधारणजिनस्तवैः *
- (२८) जिनस्तोत्राणि * (२९) हैमवृहद्वृत्तिस्तवैः *

अन्यतरनगरेष्वपि गोविषयिष्यन्ति कविरामस्यास्पृश्यमप्यज्ञातां कृतिमहानिम् ।

* एतद्विहासिता अस्या वाक्यार्थं मुद्रादिशराऽभिहितः ।

१ ' मुषाकलशमनुम्बितकव्यतन्द्रोः पद. रामचन्द्रस्यः पद..... '—बुद्धिचिन्तनम्

२ यदुविलसं ' लक्ष्मी भेदकस्य नामावर्तः '—अत्रिहमहर्षेः श्रुतिः ।

३ ' रामचन्द्रकृतः ५१००० व. '—बु.

नलविलासस्य रचनासमयः ।

अत्तादागाधमाहिण्याभोवेर्नाट्यन्क्षणनिर्माणविनसणम्य प्रबन्धशतं नुर्महासते गम
न्द्रस्यास्यां रचनायां किमिव नक्त्यमस्मादशैः सत्यप्रदैः । किञ्चात्र सत्कृतीनां पौन-
परामृश्य प्रस्तुतनाट्यस्य प्रणयनसमयो विचार्यते । नट्यरिगमान्तरगानि कानिचिद् वप्रा-
पात्रनामानि च कवेरन्यदुक्तानि दृष्टिगोचराक्रियन्ते । तद्वाहि—

अहृतासङ्गधर्माणाम्—	नट्यरिगमे (अ. १, श्लो० १०)	कौमुदी—मित्राणन्दे (अ. १, श्लो० ६, ७)
अपहृतोपकार्येषु	„ (अ. ७, श्लो० ३)	सत्यहसिन्दे (अ. ३, श्लो० १५)
अस्तमयति	„ (अ. ५, श्लो० ८)	कौमुदीमित्राणन्दे (अ. १, श्लो० ८)
अ(य)स्यां	„ (अ. ४, श्लो० ७)	„ (अ. १०, श्लो० १२)
एते निर्हासान्कृते.	„ (अ. ५, श्लो० ९)	निर्भयभीमव्यायोगे (श्लो० ९)
चटकमटविलासा—	„ (अ. २, श्लो० ५)	कौमुदी—मित्राणन्दे (अ. ८, श्लो० ८)
परिमिलभूतो वाताः	„ (अ. ३, श्लो० २)	„ (अ. १०, श्लो० ३)
प्रबन्धानाधातुम्	„ (अ. १, श्लो० ३)	„ (अ. १, श्लो० ३)
मा विषीद्	„ (अ. ५, श्लो० ५)	„ (अ. ४, श्लो० १७)
सर्वथा कैतवं निन्यम्	„ (अ. २, श्लो० ११)	„ (अ. १०, श्लो० ४)
स्फुरन्त्युपायाः	„ (अ. ५, श्लो० ३)	„ (अ. २, श्लो० ९)
स्वमेकः पर—	„ (अ. ७, श्लो० ७)	सत्यहसिन्दे (अ. ५, श्लो० ११)

तथा च घोरघोषनाम् नलविलासे कौमुदीमित्राणन्देऽपि प्रयुक्तम्, एवं लम्बस्तनीनाम्
नलविलासे सत्यहरिश्चन्द्र—कौमुदीमित्राणन्दयोरपि व्यवहृतम् ।

न चैतावता प्रबन्धानां पौर्वापर्यं वक्तुं सुशकम् । तथाप्येतेषु नलविलासस्य किञ्चित् प्राचीनत्वं
प्रतीयते । नाट्यदर्पणे नलविलासस्योदाहरणानि दृश्यन्ते यानि पूर्वं प्रादृश्यन्त । कौमुदीमित्राणन्द-
निर्भयभीमव्यायोगभयो रचनासमये कविना प्रबन्धशतं प्रणीतं भवेद् वा प्रणीयमानं सम्भवेद् यतस्तत्र
' प्रबन्धशतविधाभनिष्णातबुद्धिना ' ' प्रबन्धशतकर्तुः ' इति विशेषणेन तत् प्रकाशितम् । नल-
विलासादौ च तादृग् विशेषणं च दृश्यते । नाट्यदर्पणविवृतौ कौमुदी-मित्राणन्दस्योदाहरणानि विद्यन्ते ।
कौमुदीमित्राणन्दस्य प्रस्तावनायां चोपन्यस्तेन ' नाट्यलक्षणनिर्माणापातावगाढसाहित्याम्मोघिना '
विशेषणेन कौमुदीमित्राणन्दप्रणयनसमये नाट्यदर्पणविवरणरचनायाः सञ्ज्ञता सम्भाव्यते । रघुवि-

छासस्य प्रस्तावनायां 'पद्यप्रबन्धमिषपद्यमुत्तानकेन' श्लोकानन्तरं द्रव्यालङ्कार—राघवाभ्युदय—या-
दवाभ्युदयाभिधानन्तरं नलविलासस्य नामोपात्तम् । नलविलासस्यामुखे च—

“सहस्रयायामिव काकुत्स्थ—यादवेन्द्रप्रबन्धयोः ।

वर्धमानैर्गुणैरङ्गाः प्रथमानतिशेरेते ॥”

इत्यभिधानात् नलविलासप्रबन्धनायाः पूर्वं काकुत्स्थ—यादवेन्द्रप्रबन्धयोः (राघवाभ्युदय—
यादवाभ्युदययोः) रचनाप्रहिता भवति । किञ्च प्रबन्धशते नाट्यदर्पणदर्शितानां द्वादशाना-
मपि रूपकाणां प्रत्येकमष्टौ पद्य वा न्यूनाधिक्यः कृतयो निर्वृताः सम्भवेयुः । तन्मध्ये यदि क्रमेण
रूपवर्धनिर्माणं कृतं स्यात्, तदाऽऽदिरूपकस्य नाटकस्य प्रथमं निर्माणं सम्भवेत् । अद्यावधि सूरि-
वर्धन्यास्यादिरूपकोदाहरणरूपं कृतिद्वयं ज्ञातम् । एकं सत्यहरदिबन्ध, द्वितीयं नलविलासमेतम् ।
तत्रापि नलविलासस्य प्राग् रचनाऽनुमीयते पूर्वोक्तेषु मुख्येषु पद्येषु प्रबन्धेष्वस्य संस्मरणात् ।

रघुविलासस्य प्रस्तावनायामभिहिते प्रबन्धपद्यके कविना यस्याभिधानं प्रागुपात्तम्, तस्य द्रव्या-
लङ्कारस्यादर्शानुस्तवमेकं तादृशप्रीयं वि. सं. १२०२ वर्षे लिखितमुपलभ्यते जेसलमेरनैनभाण्डा-
गारे (जेसलमेरभां. मूषी पृ. ११) ।

वि. सं. ११४९ वर्षे जन्मभानः, वि. सं. ११५० वर्षे संयतस्य, वि. सं. ११६६ वर्षे सूरिपद-
प्रतिष्ठितस्य, वि. सं. १२२९ वर्षे दिर्गन्तस्य सुप्रसिद्धस्य श्रीमतो हेमचन्द्राचार्यस्य पट्टधुरन्धरस्त-
रंसमकालीनद्वयाय महाकविशामचन्द्रो गुर्मेरद्वरासिद्धरान—कुमारपालयोः सत्तायां विद्यमान आसीद्,
ययोः सत्तासमयो वि. सं. ११४९—९९—१२३० वर्षेषु विदितः । इत्यादिविचारणया नलविलासस्य
विरचनं विक्रमीयद्वादशशताब्द्याः प्रान्तभागेऽथवा त्रयोदशशताब्द्याः प्रारम्भे प्ररूप्यमानं नानु-
चितं प्रविभाति । किञ्च वि. सं. १२४१ वर्षे विरचिते कुमारपालप्रतिशोधे वि. सं. १२९९ वर्षे
विनिर्मिते गणधरमार्धशतकबृहदृत्तौ च नलविलासस्यावतरणमपि दृश्यते यन् पूर्वमत्र प्रदर्शितम् ।

कविरामचन्द्रस्य नेत्रनाशः ।

वि. सं. १३१४ वर्षे विरचिते प्रभावकरिते प्रमानन्दमूरिः मिद्वगन्-रामचन्द्रयोः
परिवयमुचनानन्तरं रामचन्द्रस्य दक्षिणदृष्टिनिनाशविषयमियमुक्तिम्—

“ इत्युक्त्वा निरते राक्षि रामस्यादुष्यदेशाम् (!) ।

नेत्रदृष्टिर्हि दुर्मृग्या सुरुततिशयसूशाम् ॥

उपाभगाश्रितस्यास्य महाभीडानुरःभरम् ।

म्यनराद् दक्षिणं वसुर्न रत्नमनुपद्रवम् ॥

कर्मप्राप्यमालोच्य ते शीतीभूतनेतसः ।

स्थितास्तत्र वनुर्मासीमासीनास्तासि स्थिरे ॥ ”

वि. सं. १३६१ वर्षे मेरुद्वन्द्वसूरिणा रचिते प्रबन्धचिन्तामणौ तद्विषयेऽयमुक्तेस्त उपलभ्यते—

“ सदा श्रीसिद्धराजस्य सजातदृष्टिदोषेण पं. रामचन्द्रस्य वसती प्रविशत एव-
मेकं स्फुटितम् । ”

कविरामचन्द्रविहितेषु नैकेषु जैनस्तोत्रेषु दृष्टिद्वन्द्वप्रार्थनया तत् किञ्चिद् ध्वनितं
व्यज्यते । तथाहि नेमिस्तवप्रान्ते—

“ नेमे ! निधेहि निशितासिल्लाभिराम चन्द्रावदातमहसं मयि देव ! दृष्टिम् ।

सद्यस्तमांसि विततान्यपि यान्तु नाशमुज्जृम्भतां सपदि शाश्वतिकः प्रकाशः ॥ ”

बोद्धशपोडशिकाप्रान्ते—

स्वामिन्नन्तफलकरूपतरोऽतिराम चन्द्रावदातचरिताश्वितविश्वचक्र ! ।

शक्रस्तुतांहिरसरीरुह ! दुःस्थसार्धे देव ! प्रसीद करुणां कुरु देहि दृष्टिम् ॥

व्यतिरेकद्वित्रिशिकाप्रान्ते तु—

भगति पूर्वविधेर्विनियोगजं विधिनतान्ध्य-गलतनुताऽऽदिकम् ।

सकलमेव विलुम्पति यः क्षणादभिनवः शिवसृष्टकरः सताम् ॥

इत्थङ्कारमकारणैकमुहदं विश्वस्य पार्श्वं निनं

तं स्तोतुस्त्रिनगद्विलक्षणगुणग्रामाभिरामाकृतम् ।

यः कश्चिद् विकचचिम्ब नत मे भाम्यातिरेकस्तत—

स्तद्धोक्त्व्यतिरिक्तमुचितयुक्तप्रेमप्रमोदोत्सवः ॥

इत्याद्युच्चारणेन स्पष्टं ध्वनितम् ।

कविरामचन्द्रकृतं कुमारपालनृपस्य शोकशमनादि ।

वि. सं. १२२९ वर्षे रामचन्द्रगुरोर्हेमचन्द्राचार्यस्य स्वर्गमनमजनीति नैकप्रत्यये पश्यते । तदनन्तरं सत्प्रतिवेधिनपरमाहृतस्य तदनन्यभक्तस्य चौलुक्यकुमारपालभूपालस्य शोकशमनी रामचन्द्रादिभिरकृतेति निम्नदर्शितान् वि. सं. १४२२ वर्षे निष्पन्नान् कृष्णार्पिगच्छीयनयगिरिहमू-
रिरचितकुमारपालचरितान्तर्गतोद्देशाद् विज्ञायते—

“ हेमाचार्यवियोगेन शून्यात्मेव समन्ततः ।

विदाघग्रस्तौ चोलुसयो न विधिन् कृत्यमात्मनः ॥

सतः स रामचन्द्राद्यैर्वैधैः सम्बोध्य नित्यशः ।

दिनैः कतिपयैश्चक्रे स्तोकशोकः कथञ्चन ॥ ”

वि. सं. १२१० वर्षे हेमाचार्यस्वर्गमनानन्तरं पदसु मासेषु व्यतीतेषु निमग्नानृत्यामय-
पालार्पितविषसङ्क्रमे कुमारपालभूपालः पर्यन्ताराधनां रामचन्द्रसूरिमाकाशार्थाश्रयीतिरपि तत्र एव
कुमारपालचरिताद्—

“ अथ राजर्षिराकार्यं रामचन्द्रं मुनीश्वरम् ।

पर्यन्ताराधनां कर्तुं विधिनेवं प्रथकमे ॥ ” इत्यादिनाऽजमीयते ।

कविरामचन्द्रस्य सूरयुग ।

प्रलिकटसर्वज्ञधीमचन्द्राचार्यपट्टधुरन्धरस्य गूर्मरेद्वरधीमिन्द्रराज—कुमारपालवृत्तपाल-
दिमम्मानितस्य प्रबन्धशानकर्तृविधिषेदिनः कविकटारमहोपपदधारिणः स्वयन्प्रवृत्ताववेरीहराद
विद्वद्भक्तस्य धीमतो रामचन्द्रसूरैर्मरणं धृतमप्यतिह्वयनवममानुषोचितनदित्याऽजयपान्कृन्पङ्कद-
र्धनयाऽजनीति निम्नावतारितचरितप्र-योगेणादृशयते ।

मेरुसुद्वसूरिः प्रबन्धविन्तामण्यन्तर्गतारामचन्द्रप्रबन्धे ईदम् शाययति स्म—

“ अथ धीप्रबन्धशानकर्ता रामचन्द्रस्तु तेन भूरापमदेन तमराग्रपट्टिद्वयं निरेदयानः

‘ मैदिवीरह सचराचरह मिण भिरि दिष्टा पाय ।

तमु अत्थमणु दिणेमरह होउल होइ बिराय ॥ ’

हयगुरीर्यं दशनामेण रमनां ठिन्दन् विरल एव स्याददयःचक्रे । ”

कविरामचन्द्रपिहस्याऽऽद्यपार्थविधायकव्याजयथागम्य मरणविषयेवमुक्तिमिति स्म स
एव प्रबन्धविन्तामणिकारः—

१ “ धीविमन्पट्टाद् द्वि-द्वि-मन्त्र-देऽदमज-दय । मन्त्र-शक्तपट्टि-वत् कटुवन्धु-मुद-मन्त्र । ”

२ मदीरीर्यं सचराचरह देव दिष्टं दयः पटा ।

तस्मै-स्मयनं दिनेमरह अधिपदे अदित विरल ॥

“ त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनः ।

अत्युग्रपुण्य-पापानामिहैव फलमश्नुते ॥ ”

इति प्रमाणोक्तप्रामाण्यात् स कुपतिर्वयजलदेवनाम्ना प्रतीहारेण क्षुरिक्या हतो धर्मस्या-
नपातकी कृमिभिर्भक्ष्यमाणः प्रत्यहं नरकमनुभूय परोक्षतां प्रपेदे । सं. १२३० पूर्ववर्षादिजयदेवेन
वर्ष ३ राज्यं कृतम् ॥ ”

वि. सं. १४०९ वर्षे विरचिते प्रबन्धकोषे राजशेखरसूरिरेवं निर्दिशति स्म—“ एवं
व्रजति काले राजा कुमारपालदेवः श्रीहेमश्च वृद्धौ जातौ । श्रीहेमसूरिगच्छे विरोधः ।
रामचन्द्र-गुणचन्द्रादिवृन्दमेकतः, एकतो बालचन्द्रः । तस्य च बालचन्द्रस्य राजभ्रातृव्येना-
जयपालेन सह मैत्री । एकदा प्रतावे राज्ञो गुरुणामाभयस्य च राज्ञौ मन्त्रारम्भः । राजा
पृच्छति-भगवन् ! अहमपुत्रः कं स्वपदे रोपयामि ? गुरवो ब्रुवन्ति-प्रतापमहं दौहित्रं राजानं
कुरु धर्मस्थैर्याय, अजयपालान् तु स्वत्स्यापितधर्मस्यो भावी । अत्रान्तरे आभयः प्राह-भगवन् !
यादृशातादृश आत्मीयो भव्यः । पुनः श्रीहेमः—अजयपालं राजा मा कृपाः सर्वथैव । एवं
मन्त्रं कृतवोत्पितालयः । स मन्त्रो बालचन्द्रेण श्रुतः, अजयपालाय च कथितः, अतो हेमग-
च्छीयरामचन्द्रादिषु द्वेषः, आभये तु प्रीतिः । हेमसूरेः स्वर्गमनं मातम्, ततो दिनद्वान्निशता
राजा कुमारपालोऽजयपालदत्तविषेण परलोकमगमत् । अजयपालो राज्ये निपण्णः । श्रीहेमद्वेषाद्
रामचन्द्रादिशिष्याणां तसलोहविष्टरासनयातनया मारणं कृतम् । राजविहाराणां बहूनां
पातनम् । लघुसुलकानाङ्गाय्य प्रातः प्रातर्दृग्गयां कर्तुमम्यासयति, पूर्वमेते चैत्यपरिषादीमङ्गुलिस्त्यु-
पहासान् । बालचन्द्रोऽपि स्वगोत्रहत्याकरारपक इति ब्रुवद्भिर्ब्राह्मणैर्वनम् उत्तारितः, लज्जितो
मालवान् गत्वा मृतः । पापं पच्यते हि सद्यः । ”

वि. सं. १४९२ वर्षे विरचिते कुमारपालप्रबन्धे निमगण्डनगणिरपि रामचन्द्रादिष्वजय-
पालस्य द्वेषहेतुमित्थं सूचयति स्म—

“ अपैवं काले कवलिनैकपुरुषरत्ने श्रीकुमारपालभूषालः श्रीहेमसूरिश्च कृतहृत्यौ महसा
तप्तसा वयमा च वृद्धौ जातौ । परं हेमसूरिगच्छे विरोधः । रामचन्द्र-गुणचन्द्रवृन्दमेकतः, एकतो
बालचन्द्रः, तस्य च राजभ्रातृव्याजयपालेन सह मैत्री ।

१ शर-रत्न-मन्दिनादे उग्रशब्दः यद्यप्यलगात्प्रामाण्यम् । विष्णुमिदं शार्ङ्गं शोच्यतेनोः मुल तन्वा ॥

२ प्रबन्धो योगिनः श्रीमत्कुमारपालदेवस्य । यद्यप्येवं केचित् केचित् प्रामाण्यमिति ।

श्रीमत्सुन्दर-शिवेन यद्यप्यनुगोत्रेण । श्रीजिनमण्डनगणिरपि द्वय-मन्त्रविषयकरो शिवः ॥

अथ कार्यस्यमालोचय धौलुक्यवृत्तिपतिः ।

स्थित्वाऽनु रहसं (स्थित्वैकदा रहो) रात्रौ गुरुं प्रत्येकमूचिवान् ॥ १ ॥

सत्यपि त्वादृशे सर्वविद्याम्भोधौ गुरौ मम ।

फलं गार्हस्थ्यधर्म(वृत्त)स्य नाभाग्यैस्तनयोऽजनि ॥ २ ॥

दिने दिने जरा वैषा जनयन्ती कृशाङ्गताम् ।

भोजायते समं राज्यलक्ष्मीदानार्हचिन्तया ॥ ३ ॥

[राज्यमूत्रमतः विरिद्धिदामूत्र्य भगवत्तहम् ।

हंसायितुमभीप्तामि समतारसचारिणी ॥ ४ ॥]

ददाम्यजयपालाय स्वराज्यं भ्रातृमुन्ने ।

उत प्रनापमह्दाय दौहित्राय निवेद्यताम् ॥ ५ ॥ *

ततो विमृश्य सूरिभिरभाणि—रामन् । भ्रातृव्यो न योग्यो दुराशयत्वात्, सत्सङ्गरहित-
त्वादधर्मनिष्ठत्वादिकारणैर्न बहुराजकर्णीय—प्रनासम्मतः, भ्रातृव्यात् तु स्वत्कारितधर्मस्थानस्यः
कियानस्ति । प्रनापमहः प्रनाप्रिय—न्याय—धर्मनिष्ठत्वादिगुणैर्योग्यः । यदुक्तम्—

‘ धर्मशीलः सदा न्यायी पात्रे स्यामी गुणादरः ।

प्रनानुरागसम्पन्नो राजा राज्यं करोति सः ॥ ’

एवं मन्त्रे कृते घालचन्द्रेण स्वरूपमेतदजयपालाय भवेदि । तस्य च तदनु रामच-
न्द्रादिषु धौलुक्ये च महान् द्वेषः ॥ ”

अजयपालाधिपस्य मोहराजपराजयनाटकप्रदिनिर्माता जैनमन्त्रिपर्येशःपालो रामसचिवपदे
नियुक्तो विज्ञायते । एवमन्येऽपि जैना अधिकारिणो राजमान्याश्च भनाद्याः श्रेष्ठिन आभङ्गा-
दयस्तदा सम्भवेयुः । तथाप्येतादृश्या अनीकनिन्द्यान्याय्यप्रवृत्तिस्तं सत्ताऽधीशं निवारयितुं
निष्कलप्रयत्ना भवेयुरित्यनीव शोचनीयं विषादनकमतिदुःखकरं दुर्दैवदुःश्रेष्ठित्वं, येनेदृशिवत्स्य
विद्वद्भूतनस्यैवममरणप्रसङ्गः । । ।

* इमे पथ भोक्ताः प्रबन्धकारेण जयसिंहमूर्तिचिन्ता कुमारपालचरिताद् (घ. १०, श्लो. १०६) उद्धृता हायन्ते ।

१ सूत्रधारः—“ कार्ये ! अत्येव धौमोहवशात्कर्त्तव्येन धौमजयैवद्वेषवर्तितत्वात्पराधीशराज्येन सन्नि-
धनदेयतनुजन्मना रुक्मिणीकुसिताल्लिनेन सर्वोन्मुखनिस्तुतमेगुरीविलासवासमन्त्रेन निर्भ्याजराजनीतिनिमित्त-
मीवदनविभ्रममणिदण्डेन व्यापारिकमलकुचकलसमुच्चान्फलदारकटिना सारसारस्वतोदारसारणीसेकमुज्जारस्मेर-
काभ्यकन्दलप्रगेहेन परमार्हतेन यदाऽपालाधिविष विनिर्मितं मोहराजपराजयो नाम नाटकम् ॥ ”

—मोहराजपराजयनाटके (गा. अ. निरीक्ष संस्मृता प्रकाशने पृ. ३)

उपसंहारः ।

नन्विदामं तत्कर्मैः करित्वं रामचन्द्रं चाविष्टव्यं ययामि ययाशक्तिं ययाज्ञानं ययासाधनं
 ययोरयुक्तं न्यवेदि । नन्विदाममंशोचनकर्मणि आदर्शपुस्तकत्रयमभ्यासितव्यम् । तत्रैकं तावत्
 प्रतिकृति (प्रेसकॉपी) सदृशं १४९ पत्रं सं. १४८४ कों त्रिगुणदुर्गास्तनं लेखितं प्रायः
 शुद्धं कसंज्ञितम्, द्वितीयं ९२ पत्रात्मकं नूतनं कविदशुद्धं रत्नमंजितम्; द्वयमप्येवद्वयत्य-
 संस्कृतपुस्तकालयसङ्ग्रहमस्त्वम् । तृतीयं १९ पत्रपरिपूर्णं प्रायः शुद्धं श्वर्मज्ञकेन ममं गसंज्ञितं
 छाणीजैनज्ञानमन्दिरसत्कं प्रसन्नश्रीकान्तिविजयजैनमुनिराजस्य कृपया द्वितीयाऽऽमुद्रणममये
 सम्प्राप्तम् ।

• तथा च नाट्यदर्पणस्य सविवरणस्यादर्शपुस्तकमाग्रमन्थश्रीविजयधर्म-लक्ष्मीज्ञानमन्दिरतः
 समधिगतम् । वमुदेवहिण्डी—गणधरसार्धशतकबृहद्भुत्त्यादर्शपुस्तके पण्यासपदाङ्कितमम्पद्विजय-
 मुनिराजस्य कृपयाऽप्रत्यजैनज्ञानमन्दिरान्तर्गतान् श्रीहंसविजयमुनिराजीयशास्त्रसङ्ग्रहादधिगते ।
 रामचन्द्रमूरिरचितस्तोत्रप्रतिस्त्वप्रत्य 'सुन्दरी अंथालाल नानाभाई' संज्ञकश्रेष्ठिमङ्गहादधिगता ।
 यतोऽत्र महत्त्वं सौरभं च प्रसृतमतः कृतज्ञतासंस्मरणमेतेषामुपकृतं संस्मरामः ।

पूर्वाक्तपुस्तकसहाय्येन सावधानतया संशोधिते, पाठान्तरादिभिः परिष्कृते, प्राकृ-
 तपाठानां संस्कृतच्छायायां संस्कृते, प्रस्तावना—पद्यसूचिप्रमृतिभिर्यथौचित्यमुत्तोजितेऽस्मिन्
 मतिमान्द्यतया प्रमादेन दृष्टिदोषेण वा स्थिता जाता वा स्वल्पनाः सुमनसः सम्भार्जयिष्यन्तीत्याशास्ते—

श्रीमत्सयाजीरावमहाराजस्य शतार्धवर्षीयसौराज्य-
 सुवर्णमहोत्सवस्य सुवर्णप्रभाते, वटपत्रे
 ता. ११-१-२६

गान्धीत्युपाह्वो भगवान्द्वामतनयः
 लालचन्द्रः

॥ धीः ॥

श्रीरामचन्द्रसूरिविरचितं नलविलासम् ।

बद्धर्षीं रीतिमहं लभेय सौभाग्यमुरभितावयवाम् ।
दमयन्ती वैरस्यं दिशानि गिरां या परां नक्ष्मीम् ॥ १ ॥
(मान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(सप्रमोदम्)

कविः काव्ये रामः सरसवचसामेकवसति-
नलस्येदं हृद्यं किमपि चरितं धीरललितम् ।
समादिष्टो नाट्ये निखिलनटमुद्रापदुरहं
प्रसन्नः सम्भारानां कटारि । भगवानेष स विधिः ॥ २ ॥

तद् एहं गत्वा रङ्गोपजीविनः प्रगुणयामि (इति परिक्रमति । पुरोऽवशेक्य)
कथमयमिह एवाभिपतति वयस्यो मन्दारः !

(प्रविश्य)

नटः—भाव ! दत्तः कोऽपि सामानिकैरभिनयादेशः ?

सूत्रधारः—दत्तः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्येण रामचन्द्रेण विरचितं
नलविलासाभिधानमाद्यं रूपकमभिनेतुमादेशः ।

नटः—भाव ! एतस्यां रामचन्द्रकृतां सम्भाव्यते कोऽपि सामानिकानां
रसास्वादः ?

सूत्रधारः—मारिष ! सम्भाव्यत इति किमुच्यते ? यतः—

भवन्धानाधातुं नवभणितिवैदग्ध्यमधुरान्
कवीन्द्रा निस्तन्द्राः कति नहि मुरारिमभृतयः ।
कृते रामाभ्यान्तः किमुत परकोटौ घटयितुं
रसान् नाट्यपाणान् पटुगिति विनर्को मनसि नः ॥ ३ ॥

अपरं च—

प्रवन्धा इक्षुवन् प्रायो हीयमानरसाः क्रमान् ।

कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ॥ ४ ॥

नटः—भाव ! अयमर्थः सत्य एव । यतः—

सङ्गन्धायामिव काकुत्स्थ-यादवेन्द्रप्रवन्धयोः ।

वर्धमानैर्गुणैरङ्काः प्रथमानतिशेस्ते ॥ ५ ॥

किन्तु रघु-यदुचरितं निसर्गनोऽपि गमणीयम्, अनस्तत्र मुकरो रमनिवेशः ।
नलचरितं तु न तथा, ततः सागङ्कोऽस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष ! मा शङ्किष्ठाः

श्रुतीनां पीयूषं कविकुलगिरां कीर्तिपट्टो

रसापीतेः पात्रं रघु-यदुचरित्रं विनयते ।

परं किञ्चित् किञ्चिन्नलललितमप्येतदमृत-

स्रवन्तीं श्रोतृणां श्रवसि विनिपातुं प्रभवति ॥ ६ ॥

नटः—(विमृश्य) भाव ! अयं कविः स्वयमुत्पाटक उताहो परोपजीवकः ?

सूत्रधारः—अत्रार्थे तेनैव कविना दत्तमुत्तरम्—

जनः प्रज्ञाप्राप्तं पदमथ पदार्थं घटयतः

पराध्वाध्वन्यान् नः कथयतु गिरां वर्त्तनिरियम् ।

अमावास्यायामप्यविकलविकासीनि कुमुदा-

न्ययं लोकश्चन्द्रव्यतिकरविकासीनि वदति ॥ ७ ॥

अपि च शपथप्रत्येयपदपदार्थसम्बन्धेषु मीतिमादधानं जनमवलोक्य जातः
खेदेन तेनेदं आभिहितम्—

स्पृहां लोकः काव्ये वहति जरठैः कुण्ठिततमै-

र्वचोभिर्वाच्येन प्रकृतिकुटिलेन स्पष्टुदिवे ।

वयं वीर्यां गाढं कथमपि न शक्ताः पुनरिमा-

मियं चिन्ता चेतस्तरलयति नित्यं किमपि नः ॥ ८ ॥

नटः—(क्षणं विमृश्य) भाव ! अद्य नदी विपादिनी ।

सूत्रधारः—जानासि किमपि विपादस्य कारणम् ?

नटः—आनाथि । या भयपुत्री वृन्तला नाम या भर्षा स्वपुत्राभिर्सांगिता ।

मृदधरः—हं ! वृन्तला भर्षा पुत्राभिर्सांगिता ?

नटः—अथ किम् ।

मृदधरः—(विहस्य) अथर्व विष्णुश्रुतास्य वनातो मुपैव ?

नटः—सुधैव ।

मृदधरः—अनसमस्तर्हि विपादस्य । विष्व वृत्तेनापि विपादेन सा वृत्तवेष्टं
न लभते । वतः—

न स मन्त्रो न सा वृद्धिर्न न टोष्णा परावयः ।

अपुत्रोपाश्रितं येन व्यसनं शनिरुच्यते ॥ ९ ॥

एति च सा निरवया, नटा नां पुनरपि पतिः सम्भावयिष्यति ।

नटः—पुत्राययमर्थो जनोर्जितः । विल्लु परमं पुत्राभिपत्यमरास्य साम्भवं सा
वर्मवस्त्रहस्या तिष्ठतीति मयी विषादमुदरति ।

मृदधरः—(तात्पत्रम्) मारिष ! स्वमप्येवमभिदूपाति ! ननु—

अवृत्ताग्रणधर्माणां पूर्वं जन्मनि जन्मिनाम् ।

मापदः परिपश्यन्ते गरीयसोऽपि संपदः ॥ १० ॥

(नेष्टये)

वयस्य कालहंस ! परमेश्वरस्य पुत्रादिदेवस्य सपर्यया वयमनीव भ्रान्ताः ।
नटादेनय स्वरसुखम् । येनास्मद्विधामहेतुं सञ्चार्यं कथप्युत्थानमदेशमवलोकयति ।

मृदधरः—(समाकर्ष्य) कथं नटनेपथ्यधारी नटो वदति ? तदेति मारिष !
वयमप्यनन्तरवर्णीयास्य मञ्जीववाम ।

(इति निष्क्रान्ती)

आमुष्मम् ।

(वतः प्रविशति राजा कालहंसादिकश्च परिवारः)

राजा—(वयस्य कालहंस इत्यादि पुनः पठति)

कालहंसः—हंसा ! स्वस्वम् ! मनेष्य कथपि देवस्य विधामहेतुमाराममदेशम् ।

राजा—वेयस्य ! त्वं मर्यस्य यावत् सम्पत् निर्णयामि ।

विदूषकः—(१) भो ! ता न निस्सरिस्तं । नियबंभणीचलणसमरणेन नहं मद भयं ।

कलहंसः—(विहस्य) अतीव द्राघणीभक्तोऽयम् ।

राजा—कलहंस ! स्थितिरियं जगतः ।

आत्मन्यपन्ये (स्व-) दारेषु प्राणेषु विभवेषु च ।

इतो नृप इतो रङ्गस्तुन्या भीतिर्द्वयोरेपि ॥ १३ ॥

तत्र उन्थाय स्वयं विलोक्य कौश्यां द्वारि ।

(कलहंसो निष्कम्प्य पुनः प्रविशति)

विदूषकः—(२) भो रायं ! अहं तुह पिडिभाए चिहिरिस्तं । बीहामि एआभो बंभरवत्तसाभो ।

राजा—(विधेय) कथं खट्वाङ्ग-सङ्गी कापालिकः ? स्वागतं नपोधनाय ।

कलहंसः—मुने ! इदमासनमास्यताम् ।

कापालिकः—(स्वगतम्) अयमपि तावद् द्रष्टव्यः । कदाचिदेतदीयमपि धरित कलशुरिपतिः पृच्छति । (प्रकाशम्) स्वस्ति महाराजाय ।

राजा—कुतस्तपोधनः ?

कापालिकः—साम्प्रतं विदर्भमण्डलान् ।

राजा—स्त्रियदशधिगमनम् ?

कापालिकः—जीवितावधि ।

राजा—(स्वगतम्) वचनशठस्तापसच्छाया चर इव लक्ष्यते । (प्रकाशम्) देशावधि पृच्छामि ।

कापालिकः—नवनवनीर्धर्शनभद्रानूनां तपस्विना कुत एव देशावधिः ।

राजा—(स्वगतम्) नियतमयं चरः । अनुचितमाचरितमम्माभिर्यदस्मिन्नना-
हने वने समीपीकृतः । कदाचिदयं घातकोऽपि स्यात् । भवतु तावत् । (प्रकाशम्)
कुतो भवति दीप्तासहकमः ?

(१) भो ! त्वं निःसरिष्यामि, निजव्याघ्रचरणस्मरणेन नहं मद भयम् ।

(२) भो राजन् ! अहं तव वृष्टमात्रे स्थास्यामि, विभेभि एतस्माद् अप्रभ्रासताम् ।

राजा—यस्यस्य । शरीरं मर्त्यं मायम् सायम् निर्जन्मायम् ।

विद्वक्त्रकः—(१) भो ! त्वं न निरस्यस्वित् । निरस्यभणीयस्यमममजेन
नष्टं नष्टं भव्यं ।

कलहोराः—(विद्वक्त्रकः) भणीयं सायणीभणीयस्यम् ।

राजा—कलहोरा ! विद्वक्त्रकः जगताः ।

आयन्त्यपराधे (१) दारेण सायणीयं विद्वक्त्रकः ।

इतो नृप इतो वदन्त्युक्त्या विनिर्दिष्टावपि ॥ १३ ॥

ततः प्रथमं स्वयं विद्वक्त्रकः कलहोरा ।

(कलहोरा विद्वक्त्रकः पुनः प्रविशति)

विद्वक्त्रकः—(२) भो ! त्वं ! अहं तुह विद्वक्त्रकः विद्वक्त्रकः । श्रीराय
प्रभाभो यमरायनसाभो ।

राजा—(विद्वक्त्रकः) कथं विद्वक्त्रकः ? कथं विद्वक्त्रकः ? कथं विद्वक्त्रकः ?

कलहोरा—पुनः ! इदमायनसायनसायम् ।

कायायिकः—(१) भवत्यस्य सायन् इदमायः । कदाचिद्वक्त्रकः सायन्
परितः कलहोरायनि पृच्छति । (कलहोरा) सायन् मरारायम् ।

राजा—कलहोरायनि पृच्छति ।

कायायिकः—सायन् विद्वक्त्रकः ।

राजा—विद्वक्त्रकः विद्वक्त्रकः ।

कायायिकः—जीवितायनि ।

राजा—(१) भवत्यस्य सायन् इदमायः । कदाचिद्वक्त्रकः सायन्
परितः कलहोरायनि पृच्छति ।

कायायिकः—भवत्यस्य सायन् इदमायः । कदाचिद्वक्त्रकः सायन्

राजा—(१) भवत्यस्य सायन् इदमायः । कदाचिद्वक्त्रकः सायन्
परितः कलहोरायनि पृच्छति ।

कायायिकः—भवत्यस्य सायन् इदमायः । कदाचिद्वक्त्रकः सायन्

(१) भो ! त्वं निरस्यस्वित्, निरस्यभणीयस्यमममजेन नष्टं नष्टं भव्यं ।

(२) भो ! त्वं ! अहं तुह विद्वक्त्रकः विद्वक्त्रकः । श्रीराय प्रभाभो यमरायनसाभो ।

कापालिकः—रागगिरिनिवासिनः कापालिकचूडामणेधन्वरोत्तरान् ।

विदूषकः—(१) दिव्या मई सालो समागदो । सो रान्तु चंदेसेरो म
बंननीद रिमा ।

कलहंसः—(विदूष) मुने ! मशोपाध्यायोऽसौ निषधार्थं । तदमुना भगि-
नीरतिना भवतिर्ने सलितन्यम् ।

कापालिकः—(सरोव) सम्पदापि निवेदितमस्य मशोपाध्यायस्य ।

राजा—(स्मिता) अन्यसम्पत्तिरुन्मत्तुरमशोपाध्यायस्ये । अन्येनना रि
विधानैरिनः प्रायेण ।

देवीं वाचमरिकेयां रिजीणीने घनेन यः ।

' कुदेव नम्यं सा मून्यमग्न्यन्पुनरीकयेन् ॥ १४ ॥

कापालिकः—(मोक्षाम) किमभिधानोऽयं मशोपाध्यायः ?

राजा—गामुन्याभिधानोऽयम् ।

कापालिकः—(मोक्षाम) आकारानुरूपमभिधानम् ।

राजा—मुने ! किमभिधानमनूरोपि ?

कापालिकः—कम्बोदराभिधानोऽयम् ।

विदूषकः—(२) भागिनीम् सरितं नार्यं ।

राजा—(स्मिता) कथम् ! सरोव्याद्यागतो मुनीरिति मेनं श्रुतिमुपैमि ।

विदूषकः—(३) मयाणे वि बंधवारिणजे कि मे एम इमदि, भई कीम न
हमिम् ?

राजा—अवयोरदः मयान्योन्यामः परिहामस्य ।

मुनेऽपि देहमेवने मृजमगतिं वीरयेन् ।

कापालिकः—(४) कदाः क्षान्तिमृतामने ॥ १५ ॥

विदूषकः—(५) मो क्षान्तिरिया ! मेह मे कथमं रिदय न क्षान्ति, ना
हि रि कथने ।

(१) दिव्या मई सालो समागदो । सो रान्तु चंदेसेरो म बंननीद रिमा ।

(२) कुदेव नम्यं सा मून्यमग्न्यन्पुनरीकयेन् ॥

(३) भागिनीम् सरितं नार्यं । मेह मे कथमं रिदय न क्षान्ति, ना हि रि कथने ।

(४) कदाः क्षान्तिमृतामने ॥ कदा मे क्षान्तिं विदय न क्षान्ति, ना हि रि कथने ।

कापालिकः—येच्छं विप्रय ।

विदूषकः—(१) जई मे इमं खट्वाङ्गं समर्पेसि, ता तुह बहिणीए खंडणोवग-
रणं मुसलं भोदि ।

कापालिकः—(सरोध्व) आः पाप ! ब्राह्मणद्वय ! मामासादितपरमब्रह्माणं
सपोधनमवजानासि ? एष ते खट्वाङ्गेन शिरः पातयामि ।

विदूषकः—(सरोध्वमुत्थाय) (२) अरे दासीपुत्र ! काबालिया ! लड्डू इढां
एहि, जेण दे एदिणा जञ्जोपविचेण मत्थयं तोडेमि ।

(उभौ नियुध्येते)

राजा—भलमन्त्रमुचिताचरणेन । कलहंस ! निवारय निवारय ।

कलहंसः—(परिब्रम्य) किमिदं युध्यमानस्य कापालिनः कक्षातः पतितम् ?

राजा—(विलोक्य) कलहंस ! किमिदम् ?

कलहंसः—देव ! अनेकवस्त्रप्रान्थनिबद्धा मात्रेयं कापालिनः सम्भाव्यते ।

राजा—मध्यमवलोक्य । (कलहंसः तथा करोति)

कापालिकः—(विलोक्य सभयमात्मगतम्) ॥ ! इतोऽस्मि । (युद्धाद् विरम्य
प्रकाशमुच्चैःस्वरम्) भो भो ! नालोकनीयं मन्मन्त्रपुष्पकम् ।

कलहंसः—(विलोक्य) कथं ब्रह्मान्तरे लेखः ?

राजा—(गृहीत्वा वाचयति) स्वस्ति । महाराजचित्रसेनं मेपमुखः प्रणम्य
विप्रपयनि यथा सर्वमपि युष्मन्मनोरथानुरूपं सम्भाव्यते । इयं च कोष्टकहस्तान्
तत्प्रतिकृतिप्रार्थेति ।

कलहंसः—कोऽयं चित्रसेनः ? को मेपमुखः ? कः कोष्टकः ? का वा सा ?
यस्याः प्रतिकृतिः ।

राजा—अव्यक्तस्थानधारलेखोऽयं न शक्यते ज्ञातुम् । भवतु तावत्, पुरो-
ऽवलोक्य ।

(१) यदि मे इदं खट्वाङ्गं समर्पयसि, तदा तव भगिन्याः खण्डनोपकरणं मुशळे
भवति ।

(२) अरे दासीपुत्र ! कापालिक ! लड्डू इव एहि, येन त एतेन यज्ञोपवीतेन
मस्तकं प्रोदयामि ।

(कलहंसः तपा करोति)

कापालिकः—(समयमुचैःस्वरम्) तदेव व्याहरति ।

कलहंसः—(विलोक्य सहर्षमात्मगतम्) अहो ! खीरत्नं सेयं स्वमदृष्टा मुक्ता-
वली । स चैव नैमित्तिकावेदितः स्वमार्थज्ञानप्रत्ययहेतुर्यः । (प्रकाशम्) देव !
सफलीक्रियतां नेत्रनिर्माणं लोकोत्तरवस्तुदर्शनेन ।

राजा—(विलोक्य सहर्षप्रकर्षम्) अहो ! वहूनां वस्तूनामेकत्र वासः ।

वक्त्रं चन्द्रो नयनयुगली पाटलाम्भोजयुग्मं
नासानालं दशनवसनं फुल्लधन्वुकपुष्पम् ।
कण्ठः कम्बुः कुचयुगमयो हेमकुम्भा नितम्बौ
गङ्गारोधधरणयुगलं वारिजद्वन्द्वमेतत् ॥ १६ ॥

किञ्च—

लावण्यपुण्यतनुपट्टिमिमां मृगाक्षीं
जाने स्वयं घटितवान् भगवान् विधाता ।
स्वय्योपितामपि चिरस्पृहणीयमङ्ग-
विन्याससौरभमिदं कथमन्यथाऽस्याः ॥ १७ ॥

(पुनर्विश्रम्य) मुने ! किमिदम् ?

कापालिकः—(सरोपनिम्न) यथेदं मौक्तिकमायमाभरणं, यथा दन्तपत्राश्रितौ
कर्णपाशौ; तथा जाने दासिणात्यायाः कस्या अपि योषितः प्रतिकृतिरियम् ।

राजा—(विलोक्य सस्मरन्)

अशेषाणां मध्ये जलनिधिमणीनां गुणजुषः
परं मुक्ता व्यक्तं दधतु हृदि दर्पं किमपरैः ?
अयं यासां मल्लीमुकुलनवदामयुतिहरः
प्रभातारो हारः स्वपिति सुखमस्याः स्तनतटे ॥ १८ ॥

किञ्च—

दासस्तस्य गजान्वयार्णवमणेः स्तम्भेरमस्य स्वयं
पौलोमीकृतचित्रकर्पूररदः सोऽप्यध्रमूवल्लभः ।
यद्यन्तान्तविनिर्मिते प्रचलनमेतन्निलिनी कुण्डले
काण्डीरस्मरपाण्डुगण्डफलकावस्याधिरं जुम्बतः ॥ १९ ॥

(पुनः सविनयम्) मुने ! सर्वथा कथय किमिदम् ?

कापालिकः—प्राणात्ययेऽपि त्रिमसत्यमाभाष्यते ?

राजा—भवतु तावत्, कथय कुत्रेयं समासादिता ?

कापालिकः—अत्रैव कानने ।

राजा—यदेवं ध्रुवमियं देवतामतिहृतिः काऽपि कस्यापि युगादिदेवदेवता-
यतनवन्दनार्थमागतसि (१) तस्य दशस्य इत्यादिपतिता, अनेन च समासादिता ।

पिदूषकः—(१) भो ! दाव पच्छा एदा जाणेयव्या, पदमं एदाए समीवे
मं परेप, जेण दिट्ठिदोसो से न भोदि ।

राजा—(सप्रयोदध) साधु वयस्य ! साधु सर्वथा केलिकुशल्योऽसि । (दिशो-
ऽवलोक्य) काऽत्र भोः ! करहून्वादिनीपु ?

(प्राविश्य)

युवतिः—(२) एसा चिहामि ।

राजा—अयि मकरिके ! वयस्याय मसादताम्बूलं प्रयच्छ ।

मकरिका—(तथा कृत्वा) (३) भट्टा ! किं एदं महया पयत्तेण
अवलोक्यदि ?

राजा—आयुष्मनि ! देवतामतिहृतिरियम् ।

मकरिका—(विलोक्य विगृह्य च) (४) भट्टा ! न एसा देवपापदिकिदी ।

राजा—(ससम्भ्रमम्) तर्हि किमेतत् ?

मकरिका—(५) जह मे पारितोषिकं किंपि भट्टा पयच्छदि, ता कहेमि ।

राजा—(सादरम्) निपथां तुभ्यं पारितोषिकं दास्यामि । भृशमावेदय ।

मकरिका—(६) भट्टा ! एसा विदम्भादिवदणो भीमरहस्य पुत्तीए दम-
यंतीए पदिकिदी ।

(१) भोस्तावन् पश्चादेवा ज्ञातव्या । प्रथममेतस्याः समीपे मां चरत, येन दृष्टिदे-
वोऽस्या न भवति ।

(२) एसा विहामि । (१) मर्तः ! किमेतत् महता प्रयत्नेनावलोकयते ?

(४) मर्तः ! नैषा देवताप्रतिहृतिः ।

(५) यदि मे पारितोषिकं किमपि मर्ता प्रयच्छति, तदा कथयामि ।

(६) मर्तः ! एसा विदम्भादिपतेर्भीमरहस्य पुत्र्या दमयन्त्याः प्रतिहृतिः ।

(कलहंसः तथा करोति)

कापालिकः—(समयमुच्चैःस्वराध्) तदेव व्याहरति ।

कलहंसः—(विलोक्य सहर्षमात्मगतम्) अहो ! स्त्रीरत्नं सेयं स्वमदृष्टा मुक्ता-
वली । स चैव नैमित्तिकावेदितः स्वमार्थज्ञानप्रत्ययहेतुरर्थः । (प्रकाशम्) देव !
सफलीक्रियतां नेत्रनिर्माणं लोकोत्तरवस्तुदर्शनेन ।

राजा—(विलोक्य सहर्षप्रकर्षम्) अहो ! बहूनां वस्तुनामेकत्र वासः ।

वक्त्रं चन्द्रो नयनयुगली पाटलान्मोजयुग्मं
नासानालं दशनवसनं फुल्लपञ्चूफपुष्पम् ।
कण्ठः कम्बुः कृचयुगमयो हेमकुम्भा नितम्बौ
गङ्गारोधधरणयुगलं वारिजद्वन्द्वमेतत् ॥ १६ ॥

किञ्च—

लावण्यपुण्यतनुयष्टिमिमां मृगाक्षीं
जाने स्वयं घटितवान् भगवान् विधाता ।
स्वयोंपितामपि चिरस्पृहणीयमङ्ग-
विन्याससौरभमिदं कथमन्यथाऽस्याः ॥ १७ ॥

(पुनर्विद्ध्य) मुने ! किमिदम् ?

कापालिकः—(सरोपविम्ब) ययेदं मौक्तिकप्रायमाभरणं, यया दन्तपञ्चाञ्चितौ
कर्णपाशौ, तथा जाने दाक्षिणात्यायाः कस्या अपि योपितः प्रतिकृतिरियम् ।

राजा—(विलोक्य सस्पृहम्)

अशोषाणां मध्ये जलनिधिमणीनां गुणजुषः
परं मुक्ता व्यक्तं दधतु हृदि दर्प किमपरैः ?
अयं यासां मल्लीमुकुलनवदामयुतिहरः
प्रभातारो हारः स्वापिति मुखमस्याः स्तनतटे ॥ १८ ॥

किञ्च—

दासस्तस्य गजान्वयार्णवमणेः स्तम्बेरमस्य स्वयं
पालोमीकृतचित्रकर्तुररदः सोऽप्यध्रपूवह्रमः ।
यदन्तान्तविनिर्मिते प्रचलनमेह्वनेतिनी कुण्डले
काण्डीरस्मरपाण्डुगण्डफलकावस्याधिरं सुम्बतः ॥ १९ ॥

(पुनः सविनयम्) मुने ! सर्वथा कथय किमिदम् ?

कापालिकः—प्राणात्ययेऽपि किमसत्यमाभाष्यते ?

राजा—भवतु तावत्, कथय कुत्रेयं समासादिता ?

कापालिकः—अत्रैव कानने ।

राजा—यद्येवं घुबमियं देवताप्रतिहृतिः काऽपि कस्यापि युगादिदेवदेवता-
पतनवन्दनार्थमागतस्त्रि (स्य त्रि) दशस्य हस्ताक्षिपतिता, अनेन च समासादिता ।

विदूषकः—(१) भो ! दाव पच्छा एदा जाणेयन्ता, पढमं एदाए समीवे
मं घरेय; जेण दिट्ठिदोसो से न भोदि ।

राजा—(सप्तमोदय) साधु वयस्य ! साधु सर्वथा केलिकुशलोऽसि । (दिशो-
ऽवलोच्य) काऽत्र भोः ! करङ्कुवाहिनीपु ?

(प्रविश्य)

पुत्रतिः—(२) एसा चिट्ठामि ।

राजा—अयि मकरिके ! वयस्याय मसादताम्बूलं प्रयच्छ ।

मकरिका—(तथा कृत्वा) (३) भट्टा ! किं एदं महया पयत्तेण
अवलोईयदि ?

राजा—आयुष्मति ! देवताप्रतिहृतिरियम् ।

मकरिका—(विशेष्य विमृश्य च) (४) भट्टा ! न एसा देवयापडिदिदी ।

राजा—(सप्तममय) नहिं किमेतत् ?

मकरिका—(५) जइ मे पारितोसिअं किंपि भट्टा पयच्छदि, ता कहेमि ।

राजा—(सादरम्) निषर्षां तुभ्यं पारितोषिकं दास्यामि । भृशमावेदय ।

मकरिका—(६) भट्टा ! एसा विदम्भाहिबण्णो भीमरहस्स पुत्तीए दम-
यंतीए पडिदिदी ।

(१) मोस्तावन् पश्चादेवा ज्ञातव्या । प्रथमेतस्याः सर्वापि मां वरत, येन दृष्टिदो-
षोऽस्या न भवति ।

(२) एषा तिष्ठामि । (३) मर्तः ! किमेतत् महता प्रयत्नेनावलोकयते ?

(४) मर्तः ! नैषा देवताप्रतिहृतिः ।

(५) यदि मे पारितोषिकं किमपि मर्ता प्रयच्छति, तदा कथयामि ।

(६) मर्तः ! एषा विदर्माक्षिपतेर्भीमरथस्य पुत्र्या दमयन्त्याः प्रतिहृतिः ।

राजा—कथं पुनर्ज्ञानवती मयनी ?

मकरिका—(१) भट्टा ! कुण्डिणपुरं मे मातृकुलम् । तदहं सर्वं पि विदम्-
बुत्तंतं जाणेमि ।

राजा—(स्वगतम्) सम्भवत्येतन् । उक्तं चानेन कापालिकेन यथा-
साम्प्रतं विदर्भमण्डलादायातः । (प्रकाशम्) मुने ! दमयन्तीप्रतिकृतिरियम् ?

कापालिकः—ब्रह्मचारिणो वयम्, न योपित्कर्यां प्रथयामः ।

राजा—(सरोपम्) पाखण्डिचाण्डाल ! कौवकृष्टिक ! तापमउभ्रा मणिधिरसि ।
कोत्र भोः ?

(प्रविश्य)

दण्डपाणिः पुरुषः—पपोऽस्मि ।

राजा—अये भीम ! एनं नियम्य कागयां शिप ।

पुरुषः—यदादिशति देवः (इत्यभिधाय कापालिकं गटामु गृहीत्वा भीमो निष्क्रान्तः)

कलहंसः—मूर्त्या शान्तात्मेशाय परमतीव दुष्टः । भद्रया मुद्रयैव प्रतिहतम्-
मूढशं पाखण्डिनां शान्तात्मत्वम् । अपि च—

शान्तात्माऽपि खलः खलः कथमपि व्याकूटवादावमो-

द्भेदस्यापि सतो न वर्त्म चरितुं जङ्घालकेन्द्रिक्रमः ।

इन्द्रोः कुन्दसितैश्चितापि पणितो दोषैव दोषा करै-

श्छद्मस्यापि पयोधरैः प्रतिदिशं नाढः श्रियं ग्राहते ॥ २० ॥

(पुनर्विमृश्य) मकरिके ! सत्यं मानुषीमतिकृतिरियम् ?

मकरिका—(२) किं अग्रहा भट्ट(ष्टि)णो विभ्रवीयदि ?

राजा—

कामं कामं कुसुमधनुषोऽप्यावहन्ती सशोके

लोकेऽप्यस्मिन् यदि मृगहन्तामीदृशी रूपलक्ष्मीः ।

केशाकीर्णे तपसि विपुलस्वर्गभोगोत्सुकानां

मन्दीभूता खलु तदधुना प्राणभार्जा प्रवृत्तिः ॥ २१ ॥

(पुनर्विमृश्य) वयस्य ! त्वत्प्रयत्नकृतोऽयमस्माकं रत्नलाभः । कोऽत्र भोः ?

(१) भर्तः ! कुण्डिणपुरे मे मातृकुलम्, तदहं सर्वमपि विदर्भनृत्तान्तं जानामि ।

(२) किमन्यथा भर्तुर्विज्ञप्यते ?

(तैत्तिरीयम् ।

(प्रविश्य)

पुनयः—एषोऽस्मि ।

राजा—अये माकन्द ! स्वरमुखाय वनकान्द्वारं प्रयच्छ ।

(यदाप्रापयति देव इत्याभिधाय माकन्दो निष्कन्तः)

विदूषकः—(१) जिदं मय जिदं मय । (ऊर्ध्वबाहुः प्रनृत्यति)

राजा—(स्मित्वा)

संयोगे श्रीमदो भोगे वैरुल्यस्य निबन्धनम् ।

तन्मु चन्तुचिन्तायां जगन्वा श्रीरधिका मदात् ॥ २२ ॥

(पुनः सामिह्यं प्रतिवृत्तिमकरोत्य स्वगन्धम्) विफल एव ममावतारो जगति यदेतया सह सन्धीममप्यने न विहरामि । (प्रकाशम्) मकरिफं ! दमयन्ती कल्पता ?

मकरिका—(२) अथ ई ।

राजा—अनुवृत्तानोऽस्मि येषमा (पुनरप्यर्थम्) कलहंस ! विजगतोऽप्यस्तुलभं वस्तु सम्पादयितुं न शक्नोषि ?

कलहंसः—किमप्यमुच्यते ? यदि मन्त्रार्णवरपि सम्पद्यते, तदा सम्पादयामि ।

(नेष्ट्ये दूर्य्यनिः)

कलहंसः—देव ! युगादिदेवदंष्ट्रायतनसन्ध्यावलिपटहध्वनिरयम् ।

राजा—(स्कासम्) अहो ! परमं शङ्कनम् । (पुनर्विहस्य) मेपयाम्येनं दमयन्त्याः पार्थ । इयं च मकरिका विदर्भभाषाविपाचारकुशल्या सहैव पातु ।

(पुनर्नेष्ट्ये)

भो भो गन्धर्वलोकाः ! स्वकार्याणि कृत्वा त्रीधमागच्छन् युगादिदेवसन्ध्या-
मङ्गीतकमनुष्ठानम् ।

राजा—(सप्रमोदमात्मगतम्) अहो ! मयोजनसमर्थः शब्दपातः । ध्रुवमयं
कलहंसः मयोजनभाषाय त्रीधमायास्यति । भवतु । (प्रकाशम्) कलहंस ! विप्र-

(१) जिदं मया जिदं मया । (२) अथ विदुः ।

कर्मालङ्कर्मणान्युपकरणानि प्रगुणयितुं व्रज । मकरिके ! वैदर्भीप्रतिकृतिं त्वं गृहाण ।
वयस्य । दर्शय पन्थानं येन सन्ध्याविधिमाधाय सौधमलङ्करोमहे ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

स्वागतं कलहंसाय सपरिच्छदाय ।

(ततः प्रविशति कलहंसः मकरिकाप्रभृतिश्च परिवारः)

कलहंसः—कथं मत्तमयूरोद्यानरसकः शेखरोऽस्मदागमनमनुमोदते ?

(प्रविश्य)

शेखरः—आर्यं कलहंस ! युष्मदागमनोत्कण्ठितोऽस्मीव देवो वर्त्तते । तदहं
गत्वा निवेदयिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः)

कलहंसः—अयि मकरिके ! कचिदिदमभिहिता त्वया लम्बस्तनी ? यथा
यावद् वयं त्वदागमनं देवाय विज्ञापयामः, तावत् त्वया मत्तमयूरोद्यान एव स्थातव्यम् ।

मकरिका—(१) अप हं ।

कलहंसः—अपि प्रगुणीकृतानि देवस्योपायनीकर्तुं विदर्भमण्डलोद्भवानि
वस्तुनि ? ।

मकरिका—(२) सव्वमाचरिदं ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सभाचारिणः ! प्रगुणीक्रियतां सिंहासनम् । अहो गन्धर्वलोकाः ! मार-
सङ्गीतकम् । इदानीमास्थानमलङ्कारिष्यति देवः ।

(१) अप किम् । (२) सर्वमाचरितम् ।

कलहंसः—कथमयममात्याः किम्पुरुषो वदति ?

(नेपथ्ये)

(१) इदो इदो पियवयस्स ! ।

कलहंसः—मकरिफे ! यथाऽयं खरमुखो व्याहरति, तथा जाने समायाति देवः । तदास्थानमुपसर्षाव । (इति परिव्रजतः)

(ततः प्रविशति सिंहासनस्थो राजा, किम्पुरुष—खरमुखादिकश्च परिकारः)

राजा—(स्मृत्वा विदूषकं प्रति) वयस्य ! मातुः कनकालङ्कारः ?

(प्रविश्य)

शेखरः—देव ! मातुः ।

राजा—(ससम्भ्रमम्) कः मातुः ?

शेखरः—देव ! दिष्ट्या वैर्षसे । मातो मत्तमपूरोयानं सपरिच्छदः कलहंसः

किम्पुरुषः—न केवलमुयानं सभां च ।

(कलहंस उपसृत्य मकरिकया सह प्रणमति)

राजा—(बाहुभ्यामान्निष्ठम्) अपि कुशलवान् कलहंसः ? कुशलवनी मकरिका ?

कलहंसः—देवस्य प्रतापेन ।

राजा—(सौत्सुवयम्) समर्थितमनोरथः समायातोऽसि ?

कलहंसः—न समर्थितमनोरथः ।

राजा—इताः स्मः ।

कलहंसः—किञ्च सम्भावितमनोरथोपायः समायातोऽस्मि ।

राजा—(सहर्षम्) अनुवृहीताः स्मः । उपायसम्भावनायामुपेयमपि सम्भाव्यते ।

भवतु तावद् । दृष्टवानसि विदर्भराजात्मजाम् ?

कलहंसः—देव ! अद्यविदर्भराजात्मजस्य कलहंसस्य विदर्भगमनं निष्फलम् ।

राजा—न केवलमद्यविदर्भराजात्मजस्य कलहंसस्य विदर्भगमनं निष्फलं, जन्मापि । मदलं बाचालताचिह्नरेण । प्रथमं तावद् दमयन्तीननुचारिमाणं समासतो विज्ञपय ।

(१) इत इतः पियवयस्य ! ।

कलहंसः—अयं समासः ।

राजा—(सधपोदम्)

नैदर्भीतनुवर्णनां रसघनश्रोतव्यसीमामिमा-

मारुण्यं श्रवणौ ! युवां गमययः स्वं जन्म तावत्फलम् ।

त्रैलोक्याद्भुतस्पर्शनिगुधासम्पत्तिरितुः पुनः

पुण्यं वा नयने ! कनिष्यति वपुर्लोक्यपुण्योन्सवे ॥ १ ॥

कलहंस ! सारधानोऽस्मि ।

कलहंसः—देव !

काम्यं गेहं ममं हिमधेयपुत्रे वारं कुम्भीदशां

यं कल्पयित्वात्मानं कल्पयित्वा गच्छामासुते हिम् ?

साधनं यदि भीतिनाति मृधा स्पर्धुर्भवे वैभवे

वैदर्भी यदि वदयानभग मीत्या मग्न्याऽपि हिम् ? ॥ २ ॥

राजा—(हर्षमागम्य) यदि मया रत्नायां विदर्भगतनययायां यदि प्रीत्योः
पुत्ररक्षणेन, मत्तानीया मे म स्थाने नलक्यान्कल्पितकालेयम् । (पुनर्दिशोऽपश्यत्) कथं
कल्पयित्वात्मानं कल्पयित्वा गच्छामासुते हिम् ? (पुनर्दिशोऽपश्यत्)

मया रत्नायां विदर्भगतनययायां यदि प्रीत्योः

पुनर्दिशोऽपश्यत् । कथं कल्पयित्वात्मानं कल्पयित्वा गच्छामासुते हिम् ?

वैदर्भी यदि वदयानभग मीत्या मग्न्याऽपि हिम् ? ॥ २ ॥

कलहंस ! सारधानोऽस्मि ।

कलहंसः—अपि न देव !

विदर्भगतनययायां यदि प्रीत्योः

पुनर्दिशोऽपश्यत् । कथं कल्पयित्वात्मानं कल्पयित्वा गच्छामासुते हिम् ?

वैदर्भी यदि वदयानभग मीत्या मग्न्याऽपि हिम् ? ॥ २ ॥

कलहंस ! सारधानोऽस्मि ।

विदूषकः—(१) ही ही भो कलहंस ! मुहु तए दमयंतीए अंगचंगत्तणं समासेण फहिदं, ता सत्थि भवदे भोदु ।

कलहंसः—(ममध्रमम्) कयमार्यः खरमुखः ? खरमुख ! नमस्ते ।

विदूषकः—(२) मह समाणविहवो होदि ।

मकरिका—(३) अज्ज ! पणमामि ।

विदूषकः—(४) मम सरिसं रुविणं पइं लइसु ।

राजा—(स्मित्वा) अहो ! परमसम्पत्तिहेतुराशीर्वादः ।

विदूषकः—(५) भो ! तए मह जोगं न किं पि विदम्भमंढलादो आणीदं ?

कलहंसः—अस्न्यानीतम् ।

राजा—(स्मित्वा सौस्तुभ्यम्) अलममस्तुतेन । सविस्तरं विदर्भराजतनया-स्वरूपमावेदय ।

कलहंसः—देव !

चलकमलविलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे
दशनवसनभूमिर्यन्धुजीवं दूनोति ।

स्मरभरणरिरोहत्पाण्डिमागूढरूढ-

श्रुतिविजितमृगाङ्गुल मोदते गण्डभित्तिः ॥ ५ ॥

राजा—यथायं कलहंसो वर्णयति, तथैव यदि तस्या अङ्गसन्निवेशो यदि च भगवाननुकूलो विरञ्चिस्तदा न निषयाधिपतेरपरो भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽपि पुण्यप्रागल्भ्यवान् ।

विदूषकः—(६) भो कलहंस ! ताए कयगाए मह वप्ता कावि पुच्छिदा ?

मकरिका—(७) पुच्छिदा ।

विदूषकः—(सहर्षम्) (८) किं ताए भणिदं ?

(१) अहो अहो ! भोः कलहंस ! मुप्यु स्वया दमयन्त्या अह वङ्गस्वं समासेन कपि-सम् । सत् स्वस्ति भवते भवतु ।

(२) मम समानविभवो मव । (३) आर्य ! प्रणमामि ।

(४) मम सदृशं रूपिणं पार्ति लभस्व ।

(५) भोः ! स्वया मम योभ्यं न किमपि विदर्भमण्डलादानैः तम् ?

(६) भोः कलहंस ! तया कन्यकया मम वार्ता वाऽपि पृष्टा ?

(७) पृष्टा । (८) किं तया भणितम् ?

मकरिका—(१) एदं भणिदं, सो गदहमुहो किं करेदि ?

विदूषकः—(सरोषम्) (२) हुं सा मं गदहमुहं भणादि, ता न तस्स वज्जणं सुणिस्सं ।

कलहंसः—अपरं च ।

कार्कश्यभूः स्तनतटी न गिरां विलासः

केशाः परां कुटिलतां दधते न चेतः ।

तस्याः कुरङ्गफटशो नृपचक्रशक्र !

जाह्नवं गतौ न तु मत्तौ विघृतावकाशम् ॥ ६ ॥

किम्पुरुषः—(स्वगतम्) ध्रुवपीडशस्य स्त्रीरत्नस्य सम्प्राप्तिर्भरतार्द्रराग्य-
मुपनयति ।

कलहंसः—अपि च स्वयं विमृश्य सोऽयमवयवानां सौन्दर्यलेशो देवाय
विशेषितः । परमार्थेन तु—

वदनशशिनो नेत्राम्भोजद्वयस्य कपोलपोः

स्तनकलशयोर्दोष्णोर्नाभिर्नितम्बतटस्य च ।

तनुतनुलताज्योत्स्नावीचीनिमग्नदशा मया

न खलु कलितो दोषः कश्चिद् गुणो न च कथन ॥ ७ ॥

विदूषकः—(सहर्षम्) (३) ही ही भो ! तीए अयं जेव महंतो दोसो
जं सरीरे तेएण पिरिदुं पि न सकीयदि ।

राजा—(सस्पृहमात्मगतम्)

आः ! किं भविष्यति स कोऽपि कदापि विश्व-

कल्याणकन्दजलदमतिमो मुहूर्तः ।

यास्मिन् विदर्भतनयावदनेन्दुसङ्ग-

दुत्फुल्लमसिक्नुमुदं तदिदं मम स्यात् ॥ ८ ॥

कलहंसः—किञ्चिन्निमित्तेपनेत्रविषय एव वैदर्भीरूपप्रकर्षः प्रत्यक्षीकृतांश्चि
वाचा वर्णयितुम् ।

(१) एतद् भणितम्, स गर्ह्यमुक्तः किं करोति ?

(२) हुं ! सा मां गर्ह्यमुक्तं कर्तुं, तां न तस्या वर्णनं श्रेय्यामि ।

(३) अहो अहो ! भोः ! तस्या अक्षरेण महान् दोषो यन् शरीरे तेजसा प्रेक्षितु-
मपि न शक्यते ।

राजा—(सप्रश्रयपातकगतश्च) निनिमेषनेशविषय एव वैदधीरूपप्रकर्ष इति पदमस्माकमुपभ्रंतिः । ध्रुवं भविष्यति तदर्थं न नः ।

किम्पुरुषः—(सास्यभिः) तदस्ति किं किमपि यत्कविगिरामप्यगोचरः ?

राजा—(सरोजममात्यं प्रति) अपुत्रमभिदधासि । यतः—

अधिका वर्णना वर्णान् क्वचिद् वर्णं तनोऽधिकम् ।

वर्णस्यावान्ति—वान्तिभ्यां द्वयमप्युपपद्यते ॥ ९ ॥

अत्यन्तकमनीयं हि स्तोतुं भाषोऽपि नेष्टने ।

स्वरूपतः गुणास्वादं बर्तुं ग्राह्यापि न तमः ॥ १० ॥

तदलमनिरिस्तरं । कलहं । कथय तावदितः स्यानाद् गतेन विमाचमिन् स्वया ?

कलहंसः—देव ! देवमनिवृत्तिं दमयन्तीमनिवृत्तिं चादाय देवपादान् मणय्य कतिपर्यवेवाहोभिरहं कुण्डिनमभिगतवान् ।

राजा—(सत्कारश्च) ततस्ततः ।

कलहंसः—अनन्तरमनया मकरिकाया स्वाभिजनद्वारेण । वषट्पात्मनः कन्यान्तःपुरे मवेद्यः कृतः ।

राजा—(सत्पूरश्च) आयुष्यति मकरिके । तैश्चभवती भवती मय्यं वैदधीं वृष्टवती ?

मकरिका—(१) अथ हं ।

राजा—ततस्ततः ।

मकरिका—(२) ततो पट्टिदिशं रोवाववसेण दमयन्तीसामं गच्छादि, जपावसरे च देवस्य रूप-शरण्य-विश्रममल्लविहं चरिहं विद्यसेमि ।

राजा—(सत्कारश्च) ततस्ततः ।

मकरिका—(३) एगदा हरिसिद्धयिवाए दमयन्तीए जौदिहं जथा-मुहं जौए एगा निसदादिषणो ह्य अदिथि ? आदु अहो वि को वि ? ततो वर मज्जिहं-

(१) अथ विद्य । (२) ततः पट्टिदिशं रोवाववसेण दमयन्तीसामं गच्छादि, जपावसरे च देवस्य रूप-शरण्य-विश्रममल्लविहं चरिहं विद्यसेमि ।

(३) एगदा हरिसिद्धयिवाए दमयन्तीए जौदिहं जथा-मुहं जौए एगा निसदादिषणो ह्य अदिथि ? आदु अहो वि को वि ? ततो वर मज्जिहं-

तो वि सव्वरहस्सद्वाणं दुदियं पिव हिदयं निसदाहिवइणो पियवयस्सो कलहंसो
अत्थि ।

किम्पुरुषः—मकरिके ! वाग्मिनी खल्वसि । सर्वरहस्यस्थानं द्वितीयमिव
यं वदन्त्या त्वया रहस्यालापेषु निःशङ्कन कृता राजपुत्री ।

राजा—ततस्ततः ।

कलहंसः—अस्वस्थशरीरा दमयन्तीति मघोषं विधाय वैद्यव्याजेनाहमनया
र्भदुहितुरभ्यर्णं नीतः ।

राजा—(सप्रमोदम्) मकरिके ! चतुराऽसि विकटकपटनाटकपट-
म् । (विमृश्य)

सर्वथा कैतवं निन्द्यं प्रवदन्तु विपश्चितः ।

केवलं न विना तेन दुःसायं वस्तु सिध्यति ॥ ११ ॥

किम्पुरुषः—देव ! किमपरमुच्यते ?

कामं शाठ्यव्यपोहेन परलोकः प्ररोहतु ।

इहलोकप्रतिष्ठा तु शाठ्यपेर्णैव निश्चितम् ॥ १२ ॥

कलहंसः—देव !

निर्माणो यः कृपालुर्यः सत्यो यः सनयश्च यः ।

मायेण तत्र लोकस्य क्लीबयुद्धिर्विजृम्भते ॥ १३ ॥

राजा—(सत्वरम्) ततस्ततः ।

कलहंसः—समलङ्कृतासने मयि राजपुत्री सलीलपिदमभिरितरती-स
न् कलहंसोऽसि ? (रिन् ?)

राजा—अहो ! गिरां मधुरिमा । ततः ।

कलहंसः—मयोक्तम्-यथा जानानि देवी । ततो राजपुत्री 'समासतो विवक्षित-
मावेदय' इति निगदितवती । अनन्तरमहमुक्तवान् ।

राजा—(सौमुख्यम्) किमुक्तवानसि ?

कलहंसः—इदमुक्तवानस्मि ।

अन्येऽपि सर्वरहस्यस्थानं द्वितीयमिव हृदयं निवधाधितोः प्रियवयस्यः कलहंसो नामास्ति ।

गोण्डीरेषु भयोऽज्ज्वलेषु सुभगोऽंसेषु च ग्रामणी-

देवो नैषधभूपतिः धुनमिदं स्वर्भूषणो भूरिभः ।

एतद्य प्रथितं विदर्भजननया यद् विश्वविश्वरूप-

पञ्चैर्पादिमसरं वरं स्पृहयति ब्रूमः किमन्यत् ततः ? ॥ १४ ॥

राजा—(स्वगत्य) आः । किमतः परं राजतनयाऽभिधास्यतीति यत्सत्य-
माकुनोऽस्मि । यवतु (प्रकाशय) ततः किमुक्तवती ?

कलहंसः—राजतनया न किंचिद् ।

राजा—(सत्वेदमात्मगत्य) हा ! हातः स्मः ।

कलहंसः—किन्तु कपिअला नाम विदर्भराजचामरग्राहिणी समीपस्थितेद-
मुक्तवती ।

राजा—(सप्तभ्रमस्य) किमाह स्म सा ?

कलहंसः—इदमाह स्म सा । अनुरूपं योगं कर्तुमीहते स भगवान् कलहंसः ।

राजा—(सत्वेदमात्मगत्य) इयत्प्रत्युज्जीविताः स्यः । जानाति तावदेत-
त्परिकरलोको यथा दमयन्त्या निषपयतिरनुरूपो वरः । (प्रकाशय) ततस्ततः ।

कलहंसः—अनन्तरं च स्मितं कृत्वा राजतनया देवस्य प्रतिहृतिपदं मम
करतलादादाय पुनः प्रतिहृतिं पुनः पुलककोरकितमात्मानं सुविरमालोकितवती ।

राजा—(सप्तभ्रमस्य) ललितः कोऽप्यवलोकनस्याध्यापयः कलहंसेन ?

विद्वपकः—(सरोष्य) (?) भो ! किं पुच्छसि ? पुलकिनेण भंगेण ज्ञेय
निषेदिद् ।

कलहंसः—ललितः कपिअलावचनात् ।

राजा—(सप्तभ्रमस्य) किं तत् कपिअलावचनः ?

कलहंसः—इदं वचो यथा देवि । किमर्थमत्यर्थमायाभ्यते पुनः पुनरवलोकनेन
दृष्टिः ? सर्वपाऽनुहरत्येवैषा प्रतिहृतिर्देवीवपुषः ।

राजा—साधु कपिअले ! भारज्ञानहृन्ने ! साधु, ततस्ततः ।

कलहंसः—अथान्तरे च देवी प्रतिहृत्या सह निरूप्यते न पुनर्मूलरूपेणेति
वदन्ती मकारिका वापालिकाानीति प्रतिहृतिं राजपुत्र्या दक्षिणवती ।

(?) भो ! किं पुच्छसि ? पुच्छितेनाह्वेन निषेदित्यर्थः ।

राजा—समीचीनमाह मकरिका ।

यथा मुख्यस्य सौन्दर्यं प्रतिविम्बस्य नो तथा ।

मूर्याचन्द्रमसौ वारिसङ्क्रान्तौ क्लान्ततेजसौ ॥ १५ ॥

कलहंसः—ततो मकरिके ! मत्करलिखितेयं प्रतिकृतिः कुतस्तवैतस्याः प्राप्तिरिति सरोपं राजपुत्री न्याहरत् ।

राजा—(समयम्) कोऽयमुत्पातः ? ततस्ततः ।

कलहंसः—अनन्तरं च कपिञ्जले ! प्रतिकृतिमेतां ताताय दर्शय, चित्रपटमे-
तं च देवतागृहे निषेहीत्यभिधाय राजतनया मां विसृष्टवती ।

राजा—(समयम्) कथं न किमपि प्रत्युत्तरम् ?

कलहंसः—किन्तु देवप्रतिकृतिपटस्य देवतागृहविमोचनेन दत्तमेव राजपुत्र्या
प्रत्युत्तरम् ।

राजा—वाचिकं श्रोतुमिच्छामि ।

मकरिका—(१) इदं पञ्चा मम कविदं । जहा—

इह अन्यि घोरघोणो जहन्धनामा कवालिभो एगो ।

कुरत्तणस्म कवदित्तणस्म पदमं पइदाणं ॥ १६ ॥

मंबत्तणी त्ति नामं भज्जा तस्मत्ति गुल्लतणुलेही ।

सयल्लणं दोसाणं दाणं दूई य मिह्णुणाणं ॥ १७ ॥

राजा—(कलहंसं प्रति) असंस्कृतवागियं मकरिका न स्फुटमर्थमावेदयति ।

ततस्त्वमेव कथय ।

कलहंसः—घोरघोणेन च भीमरथाय मन्दिष्टम्, यथेयं दमयन्ती कलशुरि-
पतेर्भाषां भविष्यति ।

(१) इदं पञ्चा मम कविदम् । यथा—

इहान्ति घोरघोणो यथार्थनामा कवालिभः पृष्ठः ।

भूत्स्वस्य कलद्वयस्य प्रथमं प्रविष्टान्तरम् ॥

सम्भवन्तीति नाम भाषां तस्यान्ति कुरुमनुदष्टिः ।

मरुत्तण्यं देवतां स्मरन् दूरी च विपुलनाथ ॥

राजा—(समयमात्मगतम्) मुपिताः स्मः (प्रसन्नम्) स घोरघोणः किमतीन्द्रियमर्थं जानाति ?

कलहंसः—दाम्भिकोऽयं न किमपि जानातीति तत्रत्याः कथयन्ति । यया पुनर्गवेपयतापि न कोऽपि दम्भो ललितः ।

राजा—अत्रार्थं तत्रत्याः प्रमाणं न भवान् । यतः—

आगन्तुकोऽनुरागं नेतुमविज्ञातदूषणः शक्यः ।

विज्ञातदूषणः स्वतु जनस्तु शक्यो न सहवासी ॥ १८ ॥

किन्तु कथय सहचारयपि राजा केन हेतुना तस्य दम्भं नावधारयति ।

कलहंसः—राज्ञो ध्यायोदो घोरघोणस्य च भाग्यमनवधारणे हेतुः ।

राजा—उपपन्नमिदम्—

जन्मिनां पूर्वजन्माप्तपाप्यमन्त्राभिमानितः ।

अचेतनोऽपि वक्ष्यः स्मात् किं पुनर्यः सचेतनः ? ॥ १९ ॥

ततस्ततः ।

कलहंसः—ततो राजापि क्षापालिकप्रत्ययेन स्वदुहितरं चित्रसेनाय दातुमिच्छति ।

राजा—ततस्मिन् ।

कलहंसः—ततो दमपनया मकरिषाऽभिहिता यथा यदि निषपाधिपतिर्लम्बस्तनीं कथमप्यनुकूलयति, तदा पुनरपि सा तानं कदाग्रहाभिर्वर्णयति, वा च निषपाधिपतये दापयति ।

राजा—(सत्वरम्) किं पुनर्लम्बस्तनीं सदैव जानीता ?

कलहंसः—आनीताऽस्ति ।

राजा—हासो ?

कलहंसः—अस्ति मत्तमपूरोधाने ।

राजा—अये शंखर ! लम्बस्तनीं क्षीप्रमाकारय ।

शेखरः—यदादिशति देवः (इत्यभिवाद्य निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति कटितं नर्तयन्ती लम्बस्तनी)

राजा—(विलोक्य) आकृत्या कृत्येव लक्ष्यते ।

कलहंसः—(अपवार्ये) न केवलमाकृत्या कर्मणाऽपीयं कृत्या । (पुनर्विदूषकं प्रति) तवापि योग्यमिदं मया विदर्भदेशादानीतम् ।

विदूषकः—(विलोक्य समपकम्पम्) (१) भो राय ! अहं एवाभो डाणाभो उहिसं ।

राजा—किमिति ?

विदूषकः—(२) जइ एसा धूलमहिरी कडियडं नगारंती ममोवरि पदेदि, ना धुवं मं मारेदि ।

राजा—वपस्य ! अस्मास्तनुग्रहेण राजपुण्येयं प्रेषिता, तदेतामन्त्राणुं नार्हसि ।

विदूषकः—(३) भो ! न मए एदाए अववा कीरदि, किन्तु अप्पणो रपत्ता ।

राजा—(सरोपवित्र) सर्वथा परिहासावसरं न वेत्ति ।

विदूषकः—(निःधस्य) (४) जदि मए मुदेण कावि फलसिदी भोदि, ना भोदु, ना ग्जेव विहिसं ।

राजा—लम्बस्तनि ! इदमासनमाप्स्यताम् ।

विदूषकः—(५) भोदी ! लम्बस्तनीए दुस्वलं दु एदं आसनं । ना तुमए मावराणाए उवविमिपय्यं ।

(कलहंसः संज्ञया विदूषकं वारयति)

राजा—लम्बस्तनि ! कुत्राप्यन्यसि ?

लम्बस्तनी—(मुनं वर्त्तयित्वा) (६) अत्तणो ओगसम पैगादेण ।

विदूषकः—(७) भोदी ! किं अहदुस्वला मि ?

लम्बस्तनी—(८) मागयस्मिमयेण ।

(१) भो राय ! अहमेनम्वान् व्यानादु पाप्मयमि ।

(२) वदेता व्युत्पत्तिरी कडित्तं नंक्कन्ती ममोवरि पदेत्तु, तस धुवं ना मारेत्तु ।

(३) भो ! न मयेवमया अववा क्रियते, किन्तुवपमो रता ।

(४) यदि मया लम्बेन काचि कलमिद्विषयेति, तस वानु, रीतेन व्यापयमि ।

(५) मयस्ति ! लम्बस्तन्या दुर्बलं लम्बेनसमवप, तन्मन्त्राया आवरावता उपोत्पन्न ।

(६) लम्बस्ते ! वेगस्य प्रमाणेन । (७) मयस्ति ! किमिदुर्बलमिति ।

(८) मागयस्मिमयेण ।

विदूषकः—(१) भो कलहंसा ! किञ्चित्पि मेनेहिं मुटं (टं) हिं [वा] एसा इय संपत्ता ?

(कलहंसा विस्मयाद्योमुग्धमिति)

राजा—(सभयमान्यगतम्) धुसययमेतां दुरान्या कोपयिष्यति । यवनः (प्रसन्नम्) नमस्कृतम् । अकुटिलहृदयः प्रकृतिपरिहामनीमोऽयं द्वाद्यजः । तदस्य वसोभिर्न कोपितव्यम् ।

लम्प्यस्तनी—(वसितं वतनं देहात्, मुग्धं वनीकृतम्) (२) नाहमीदिमानं गदहमुदाणं वपारं देमि ।

राजा—(विस्मयम्) महामभावा भूयन्ते यवनी । नदारेदय विमपि ।

लम्प्यस्तनी—(सगर्भम्) (३) भो महाराज ! अपुणानं पुत्रं देमि, भणायारमजादे^३ मग्ने पादेमि, दुदहं वि विभजनं तं पादेमि । किं बहूना ! अं निदुयणे वि असग्नं तं गादेमि ।

राजा—(अपवर्गं कलहंसे प्रति) अहो धृष्टता ! अहो निर्मज्जता ! विद्वन्, संबदति किमप्येतदुक्तम् !

कलहंसाः—न किमपि, गर्भपातं पुनर्जानाति ।

राजा—(गतिविनिगस्य) अदृश्यमुखेयं तदि ।

विदूषकः—(४) भोदी ! एगं दाव मे संमयं धंमेहि । यद बंधणीए मापा धुल्लुहिणी जा पादलिपुसे वसादि, सा किं तुमं आदु अथा वा वि !

राजा—(सरोपम्) अयि सुखरद्याहण ! नाद्यापि परिहामाह विरमसि । (पुनर्गन्धमानी प्रति) भविष्यति नः किमपि भवदर्थनकसम् ?

(१) भो कलहंसा ! किञ्चित्पि मुनेर्मूर्तिरं [रं] वाऽय सग्नत्ता ?

(२) नाहमीदिमानं गर्भमुत्तानमुत्तरं ददमि ।

(३) भो महाराज ! अपुत्रेभ्यः पुत्रं ददमि । अतःपुत्रमन्त्रं नमं नु वतयामि । दुर्लभमपि विषयं सग्नदयमि । वि. बहूना ! यन् विभुवेऽप्यप्यं सन् सग्नदयमि ।

(४) भगवति ! एकं ताम्बे मंदायं भद्वत् । तदस्य सग्नदयमि । सग्नदयमि । सग्नदयमि । सग्नदयमि । सग्नदयमि ।

लम्बस्तनी—(१) अवस्सं भविस्सदि ।

राजा—(अपवार्थ) तर्हि विदर्भजां सम्पादय ।

लम्बस्तनी—(२) इत्थ को वि किं संदेहो ? एसा संपादेमि ।

राजा—(सहर्ष) कोऽज भो भाण्डागारिणु ?

(प्रविश्य)

पुरुषः—एषोऽस्मि ।

राजा—अये कोरक ! एतस्याः सर्वोद्गीर्णं कनकाभरणं प्रयच्छ ।

कोरकः—आदेशः प्रमाणम् (इत्यभिधाय निजान्तः)

राजा—लम्बस्तनि ! त्वमपि स्वदेशे विजयस्व ।

लम्बस्तनी—(३) सात्थि मयारायस्स ! (इत्यभिधाय कश्चिद्वि नर्तयन्ती निजान्ता)

राजा—(मृगिमिमीय) भमास्य ! लम्बोदरः कापालिकः कथं वतते ?

क्षिप्पुरुषः—देव ! लम्बोदरो युवराजहृषरेण क्रीडापार्थ कर्तुं नीतोऽस्ति ।

राजा—एवम् (स्मृत्य)

दृष्टमङ्गः कुमारस्य सोऽयं तेजःशपावहः ।

भार्तृदमदन्त्येन संहिकेयममागमः ॥ २० ॥

कलहंसः—दुर्गात्मनः कापालिकस्य संगर्गाद् दृष्टकृतिगति काऽपि कुमा-
रस्य सम्भाष्यते ।

क्षिप्पुरुषः—प्रतिज्ञोऽयं वितर्कः । यतः—

शुभा वा लोहस्य प्रकृतिगुणा वा साधना

एतेषां संगर्गात् मनु गुण-दोषौ प्रभवतः ।

असां पञ्चदशे सततपरिवर्तयि मृदुतां

न यान्ति श्रावणः मृदुनि न च वायः पश्यताम् ॥ २१ ॥

(१) अवस्सं भविस्सदि । (२) अय कोऽपि किं संदेहो ? एसा संपादयन्ति ।

(३) सात्थि मयारायस्स ।

अपि च देवस्य निषधस्यापि सन्ततिर्दुष्पकृतिर्भवतीति श्रद्धालवोऽपि न प्रतिप-
द्यन्ते, किमङ्ग ! हृदयान्वहः ।

कलहंसः—(मरोषम्) प्रतिहततपोऽयं वितर्कः ।

भजन्ते कार्याणि प्रकृतिविभवं कारणगतं
मवादो लोकानां ध्रुवमयमनेकान्तकलुषः ।
मृदुत्वं ननु विश्विज्जलदपयसां विश्वविदितं
स कश्चिन्मुक्तानामथ च किल काठिन्यनिक्षपः ॥ २२ ॥

राजा—किमपरमुच्यते !

असां पाखण्डिबाण्डालो युवराजस्य निश्चितम् ।
वातापितापकारीव विन्ध्यस्योद्यतिपातकः ॥ २३ ॥
(नेपथ्ये)

अतिम्लानां चिसिनीनां कमलमुखान्येकहेलया द्रष्टुम् ।
गगनाचलगर्भमसावपिरोहनि कमलिनीनाथः ॥ २४ ॥

राजा—(श्वगतम्) कथमयं मागधो मध्यन्दिनवर्णनापदेशेन म्रियामुखदर्शनं
पिशुनयति ! भवतु (प्रत्यक्षम्) कलहंस ! दर्शय मार्गं, येन मध्याह्नम्लानाय व्रजामः ।
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविश्य)

कुरङ्गकः—(उच्चैःस्वस्वाकाशे) अये मुकुल ! वकुलप्रभृतीनि प्रगुणय सुरभि-
कुसुमानि । उपनय पाकाताम्राम्रमुत्तानि फलानि । ननु पञ्चबाणायतनमिदान-
देवी दमयन्ती सगन्धर्वलोका समलङ्कुरिष्यति ।

(प्रविश्य)

मुकुलः—आर्य कुरङ्गक ! सर्वं प्रगुणमेव पूजोपकरणम्, किन्तु कथय किञ्चि-
मिच्छोऽयमद्य सङ्गलेऽपि राजकुले संरम्भः ?

कुरङ्गकः—(सरोपमिव) अये सरल मुकुल ! वैदेशिक इव लक्ष्यसे । एत-
दपि न जानासि, ननु देव्या दमयन्त्याः श्वः स्वयंवरविधिः ।

मुकुलः—श्वः स्वयंवरविधिः ?

कुरङ्गकः—अयं किम् ।

मुकुलः—(विचिन्त्य) ननु दमयन्तीं चेदिपतये विप्रसेनाय दातुमर्भिलाषुकं
विदर्भपैतिरासीत् ।

कुरङ्गकः—आसीत् प्रतिकृतिदर्शनात् पूर्वम् ।

मुकुलः—(सप्तश्रमम्) विततमावेदय ।

कुरङ्गकः—तां निषधादागतां दमयन्तीप्रतिकृतिमालोक्य कथमियं निष-
धायां गतेति गवेपयता देवेन ज्ञानं यथा—घोरघोणः कापालिको दमयन्तीपरिण-
यनोत्कण्ठितस्य विप्रसेनस्य मेघमुत्तनामा श्रणिधिः । सोऽपि सम्पोदरोऽस्यानुचरः
कोट्टयनामा चार एव ।

मुकुलः—(मन्त्रम्) तनस्तनः ।

कुरङ्गकः—नतो धर्मकर्मविप्रवमवधार्य छिन्नकूर्णोष्टनासिकया लम्प्यन्नि-
कपा सह गर्दभमारोप्य देवेन घोरघोणो निर्दिपयः कृतः ।

मुकुलः—(माधुर्यम्) पश्य मयिनकर्माऽपि कियन्तीं प्रतिष्ठापिरोपि नो देवे-

। १० ।

कुरङ्गकः—विस्मयनीयं नैवेतत् ।

आस्तां सर्वं किमिदं पातकिनो न शान्ति

यान्ति श्रियं सपथिकां किमु धार्मिकेभ्यः ।

तेनासमञ्जसमसौ रचयन् विशङ्कने

मोहाधिरं मनासि वाचि तनौ च हृष्येत् ॥ १ ॥

मुकुलः—साम्भवं कासौ ?

कुरङ्गकः—साम्भवंतमसौ निषधामधिबसतीति ध्रुयते ।

(नेपथ्ये)

भोः ! कः साम्भवं निषधामधिबसति ?

कुरङ्गकः—(प्रणम्य) देव ! कापालिकपोरघोषः ।

राजा—(प्रणम्य) लम्बोदरोपजनितवासनेन युवराजहृषरेण समाहृतः ।

भवतु (प्रणम्य) भो भोः सैन्याः ! बहिः स्थातव्यं बहिः स्थातव्यम् । न खलु

सहकारनिफराभिरामः सोऽहुर्मलमयपारामभनावमर्दम् ।

कुरङ्गकः—(मुकुले प्रणि) एहि स्वस्थानं व्रजामः ।

(इति प्रणम्य निष्क्रान्तौ)

राजा—अहो ! वसन्तावतारप्यतिपङ्कज-तृप्तिभोगमखिलं जगत् ।

परिमलभृतो वाताः श्लाघा नवाद्दुरफोटयो

मधुकरज्योत्स्नकाभाजः मियाः पिकपतिणाम् ।

विरलविरलस्वेदोदारा बधुवदनेन्दवः

प्रसरति मर्षां धाम्यां जातो न कस्य गुणोदयः ? ॥ २ ॥

(दिशोऽवलोक्य)

अभिनवः भक्तनैवेद्यमद्विफलमुपपुञ्जरजोभिरयं मधुः ।

यवनिकां विदधानि वियोगिनां शक्तिरप्यतिपङ्कजनिहृत्पथे ॥ ३ ॥

कलहंस ! विद्विहृत्तान्तः स भवान् विदर्भाणाम् । तद् विलोक्य किमप्यतिरम-

णीयमत्र कुतुमाकरोचानेऽस्माकमावासस्थानम् ।

कलहंसः—यदादिशति देवः ।

विदूषकः—(१) ही ही ! पडिपुन्ना मे वंमणीए मणोरथा । सन्धि-
वायणगं पि किं पि दार्ण मे रायदुहिया पडिवाटयस्सदि । अथवा न सन्धियायणं करिस्मं,
सा मं गदहमुहं भणदि । भोदी मयरिण ! णं पुच्छामि, सव्वकल्ले वि विट्ठमपुत्ती मं
गदहमुहं वाहरदि ?

मकरिका—(स्मिया) (२) न परं गदहमुहं, मकडकण्ठं वंक्कपायं च ।

विदूषकः—(३) हला मुहरे ! मुमरेसि एतद् भणितं ?

राजा—(स्वगतम्)

आमन्त्रिता वयमतः प्रमदः परेऽपि

सन्त्यागताः सितिभुजोऽय विपादतापः ।

अङ्गं विधानमिव तन्धिषु रूपकाणां

तुल्यं स्वयंवरविधिः सुख-दुःखहेतुः ॥ ४ ॥

कलहंसः—अयं तरुणतरणिकिरणकरणिधारिचारुप्रवालपटलपुलकितानेक-
शाखाप्रतानविनिवारितातपमचारः सहकारस्तदास्पतामस्यालवालवारिशीकरासारो-
पगूढमरुदहरितोपजातपरंभागे मूलभागे देवेन ।

राजा—(तथा कृत्वा) कलहंस ! पश्य सहकारशाखासनीडे नीडे ।

प्रियतमावदनेन्दुविलोकितैरसुहितः कलकण्ठपुवा नवः ।

प्रतिमुहुः प्रतिगत्य नभस्तलाद् वलति याति बलत्यथ यात्यथ ॥ ५ ॥

अपि च—

उत्तंसकौतुकनवस्तदक्षिणाशा-

शाखाग्रपल्लवलवा सहकारबीथी ।

सेर्यं समादिशति नः स्फुटमङ्गनानां

सद्यः सलीलगतमञ्चितयौवनानाम् ॥ ६ ॥

(१) अहो अहो ! प्रतिपूर्णा मे ब्राह्मण्या मनोरथाः । स्वस्तिवाचनकमपि किमपि दानं
मे राजदुहिता प्रतिपादयिष्यति । अथवा न स्वस्तिवाचनं करिष्ये, सा मां गर्दभमुखं भणति ।
भवति मकरिके ! त्वां पृच्छामि—सर्वकार्येऽपि विद्वर्धपुत्री मां गर्दभमुखं व्याहरति ?

(२) न परं गर्दभमुखम्, मर्कटकणी वक्कपादं च ।

(३) ओरे मुखरे ! स्मरसि एतद् भणितम् ?

कलहंसः—

स्विसन्निभम्भरपूरनिमग्नपार्ष्णि-

भागातिनिमग्नपदपद्मनिबन्धुराङ्गी ।

स्त्रीणां न केवलमसौ सहकारवीथी

यातं दिशत्यवनिरप्यवनीशचन्द्र ॥ ७ ॥

राजा—(कर्णं दत्त्वा स्नानम्) कथयनस्तरगीतध्वनिः ? (प्रकाशम्) कलहंस ! शृणोषि किमपि ?

विदूषकः—(१) चीरीयाणं महुरं रसिदं सुणेमि ।

राजा—धिगू मूर्ख ! नन्वेप—

उत्कर्णयन् वनविहारिकुरङ्गपूषा—

न्याश्लेषयन् विरहकान् कलिकाकलापैः ।

सम्पूर्णपद्मकलामुभयम्भविष्णुः

कर्णौ विनिद्रयति मृदितगीतनादः ॥ ८ ॥

कलहंसः—यथाऽऽदिशति देवः ।

राजा—अह ! सहृदयहृदयापहारिहारितम् (मा) शेषविषयेऽस्तरो गीतनादः ।

कलहंस !

अजल्प्य जल्पामः किमपि किल पापाणामसुहृदौ

सदा तेषां भूयाल्लगति पुरुषाणामजननिः ।

असारं मंसारं विदधति न सारं प्रतिमुह्यः

पिक्वलो ये सूक्तीरथ च कलगीर्नीर्भधुमुचः ॥ ९ ॥

अपि च—

न गीतशास्त्रमर्मज्ञा न तत्त्वज्ञाथ ये किल ।

अपौरुषदेश्येभ्यस्तेभ्यः शुम्भ्यो नमो नमः ॥ १० ॥

कलहंसः—देव !

आस्तां मर्मपरिज्ञानं येषां गीतस्पृहाऽपि न ।

कुरङ्गेभ्योऽपि हीनेषु मर्त्यत्वं तेषु वैशसम् ॥ ११ ॥

(१) चीरीयाणां महुरं रसिदं शृणोमि ।

मकरिका—(अपवार्य) (१) पडिहदो सि ।

राजा—सहकारतिरोहितास्तिष्ठामो येनमं स्वरं विहरति, वदनि, विलास-
यति च ।

(सर्वे तथा कुर्वन्ति । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा दमयन्ती)

दमयन्ती—(२) सहि कविजले ! कुमुमायरे निसिदावणो आवासं
जाणिय कामपूयाववसेण अहं दाव इह समागदा । गवेसिदो य मए तरुनिरुवणा-
मिसेण सयलो वि आरामो । परं न को वि कहिं पि दिहो । ता किं नेदं, किं न किं पि
मयरियामंतसरिसं भविस्सदि ?

कपिञ्जला—(३) भट्टिणि ! मा उत्तम, आराम परिमलणसंकाए न को वि
मज्जे पडो । किं न पिक्खदि देवी आरामपरिसरेसु समावासिदं सिअं ? अवि य
सहयारवीहियाए माणुसाइं पि दीसंति ।

राजा—कथमस्मान् कपिञ्जला दर्शयति ! अहं पञ्चबाणबाणः कटाक्षविशेषः !

भयतरलकुरङ्गीनेत्रसन्नहचारी

विकचकुवलयश्रीरेप दृष्टेर्विलासः ।

परिणतपरिबोधोद्बोधधाम्नां मुनीना-

मपि मनसि विकारोद्गारमाविष्करोति ॥ १६ ॥

कपिञ्जला—(४) भट्टिणि ! जाव को वि कुदो वि समागच्छदि, दाव
मयणस्स पूयं निवत्तेहि । कोसलिए ! उवणेहि भट्टिणीपूओवगरणं ।

(१) प्रतिहतोऽसि ।

(२) सखि कपिञ्जले ! कुमुमायरे निषधपतेरावामं ज्ञात्वा कामपूनाव्यपदेशोनाहं
सावदिह समागता । गवेपितश्च मया तरुनिरुवणामिसेण सकलोल्लेख्यारामः, परं न कोऽपि क्वापि
दृष्टः । तत् किं न्वेतत्, किं न किमपि मकरिकमन्त्रसदृशं भविष्यति ।

(३) भट्टि ! मा उत्ताम्य, आरामपरिमलणसंकाया न कोऽपि मध्ये प्रविष्टः । किं
न प्रेक्षते देवी आरामपरिसरेषु समावासितं मन्यम् ? अपि न सहकारवीथिकायां मनुष्या
अपि दृश्यन्ते ।

(४) भट्टि ! यावत् कोऽपि कुतोऽपि समागच्छति, तावत् मदनस्य पूर्वा निर्वर्त्य ।
कौशलिके ! उपनय भर्त्रापूजोपकरणम् ।

दमयन्ती—(१) अहं सयं उवचिणिष कुसुमाहं मयणं पूयस्सं ।
ता चिहदु कोसलिया, पयहावेह दाव संगीर्यं ।

राजा—यथेयं पञ्चमस्य सुभ्रिष्टमूर्छना तानेषु प्रतिमुहुः सुखायते, तथा
जाने गीतमर्मदा ।

अविदितमर्मा कर्मसु न शर्म तज्जन्म चुम्बति प्रायः ।

अकलितहृदयस्त्रीणां स्मरोपनिषदो बहिः श्रवते ॥ १७ ॥

(सत्वरम्) मकरिके ! मभवसि राजपुत्रीमिह समानेतुम् ?

मकरिका—(२) अहं दाव पयस्सि, आगमणं पुण दिव्वस्स आयत्तं ।

राजा—तर्हि यतस्व ।

(मकरिका परिव्रजति)

दमयन्ती—(३) कविंजले ! न को वि दाव समागदो, ता अंतेउरं बच्चापो ।

कपिञ्जला—(४) भट्ठिणि ! दिट्ठिया दिट्ठिया समागदा मपरिया ।

(मकरिका उपपद्यते प्रणमति)

दमयन्ती—(सहर्षमालिङ्ग्य) (५) मयारिण ! अन्नो वि को वि समागदो,
आदु तुमं ज्ञेयं ?

मकरिका—(६) अन्नो वि ।

दमयन्ती—(अपकार्यं) (७) कथं राया नलो ?

मकरिका—(८) अणं ।

दमयन्ती—(सत्वरम्) (९) कर्हि सो ?

मकरिका—(१०) एसो सहयारवीहियाण ।

(१) अहं स्वयमुपवीय कुसुमानि मदनं पूजयिष्यामि । ततस्तिष्ठतु कौशलिका,
प्रवर्तयत तावत् संगीतम् ।

(२) अहं तावत् प्रयतिष्ये, आगमनं पुनर्देवस्य आयत्तम् ।

(३) कपिञ्जले ! न कोऽपि तावत् समागतः, ततोऽन्तःपुरं प्रभामः ।

(४) भट्ठि ! दिट्ठ्या दिट्ठ्या समागता मकरिका ।

(५) मकरिके ! अन्योऽपि कोऽपि समागतः, अथवा स्वमेव ?

(६) अन्योऽपि । (७) कथं राया नन्द ? (८) अणं किम् ।

(९) न न सः ? (१०) एष सहयारवीधिकाया ।

दमयन्ती—(मुनमुत्तिष्य) (१) मयरिण ! एसो नलो (पुनः सभयमात्र
गतम्) मा नाम विलासिणीलोपण दिद्वम्हि । मोदु एवं दाव (प्रकाशम्) मयरिण
एदस्स वि नामं तुमं न जाणासि ? णं निणविसेसो एसो नलो ।

कपिञ्जला—(विहस्य) (२) सचं एसो नलो, न उण निणविसेसो
किंतु निणविसेसीकदअवरराजलोओ ।

दमयन्ती—(३) कविंजले ! तुमं वंकभणिपाइं जाणासि ।

राजा—(उपमर्ष्य) कलहंस !

सखीनङ्कुशहृदमणयपरितापव्यसनिनी

प्रिभागाभोगाग्रप्रवनवहलीभूतशितिमा ।

दुमालोरुग्यानाह विषमपरिपाता मम वपुः

समं सेयं दृष्टिर्नश्यति च संरम्भयति च ॥ १८ ॥

(निवृत्य)

हृचकलशपोट्टं नृपं भुयोर्मुदुता गिरां

दशि तरलता वक्त्रे कान्तिस्तनौ तनिमा तथा ।

तद्विदमग्निलं तेषध्वेतस्यहं यदि वतुभो

ध्रुवमरया दोषः स्वार्थं जनो बहु मन्यते ॥ १९ ॥

कलहंसः—परमार्थोऽयम्

सामदृशो गुण-दोषो मुरते स्वार्थोऽभिपन्नतापेताः ।

ज्ञानद्वन्द्वं यथास्थितपदार्थदृष्टान्तपनुरुच्य ॥ २० ॥

मकरिका—(४) महिणि ! पमथा रोदि ।

दमयन्ती—(५) मयरिण ! अहं कया वि किं अणमत्ता, न णं मनेणि !

(१) मयरिण ! एष नर ! मा नाम विलासिणीलोपण इत्ययम् । मयः एवं ॥ १८ ॥
मयरिण ! एतन्मया नम त्वं न जानामि । ननु त्वद्विदेशः ॥ १९ ॥

(२) मययमेवो नर, न पुनश्च त्वद्विदेश, किन्तु त्वत्पदार्थोऽभिपन्नतापेताः ।

(३) कविजले ! मम वक्त्रध्वेतस्यहं जानामि ।

(४) महि ! अणमत्ता ।

(५) मयरिण ! अहं कया वि किं अणमत्ता, न णं मनेणि ।

मकरिका—(१) कर्तं नाम न अप्यसदा, न हिदयवह्निं जने
पिच्छय दूरं विहसि ।

दमयन्ती—(२) मयसि ! नाहमिदं कदाजन्म अणुविदं
अणुविदं गारमिणी । वि. च—

आन्याव-दास-परिभणायं येयम् परियरो एगो ।

येमं उण नयणनिभागभूरिपरियोन्निरा दिहो ॥ २१ ॥

भयं च भमरिससिजेहं जने मयसुसरेती कविजलाय वि ललेपि ।

मकरिका—(मयेयम्) (३) सहयारवीहियं पि अणुमरनी गरिममिजेहा,
महाराभो उण विट्ठेगु वि समागदो भमरिससिजेहो ।

दमयन्ती—(४) मयसि ! न पारमि मय सह अणुविदं, ना मयसुसरे-
निमिषं कुमुमाई उषधिगिम्सं ।

(इति सर्गः परिचामन्ति)

राजा—कथमितोऽभिवर्तते देवी ?

इष्टे ! द्रष्टुमितः स्पर्शं कुरु पुरः पुत्री विदर्भेश्वरु

नेत्यागच्छति विधत्ते स्मरकरिणीराजनं यौवनम् ।

यद्वेन्दुविलासमप्यदमतिभद्रालुरालोकितुं

पौलोमीपनिष्ठहृत्पनिमिषं यधुःसहस्रं विल ॥ २२ ॥

कथं स ! उपनय यममेवम् ।

कलहंसः—इदम् ।

(१) कर्तं नाम न अप्यसदा, यद् हृदयवह्निं जने हृद् दूरं विहसि !

(२) मयसि ! नाहमिदं कदाजन्म अणुविदं गारमिणी । वि. च—

आन्याव-दास-परिभणायं येयम् परियरो एगो ।

येमं पुनर्नयणनिभागभूरिपरिपूर्णमाया इष्टि ॥

अनय, भमराराधेहं जने मयसुसरेती कविजलाय अपि लले ।

(३) सहयारवीहियं पि अणुमरनी गरिममिजेहा, महाराभो उण विट्ठेगु वि समागदो भमरिससिजेहो ।

(४) मयसि ! न पारमि मय सह अणुविदं, ना मयसुसरे-
निमिषं कुमुमाई उषधिगिम्सं ।

(राना किमपि पत्रके निक्षिप्त्वा समर्पयति)

दमयन्ती—(१) कपिनले ! कठिं वणोदेसे विषइल्लवहियाओ विह्वंति !

मकरिका—(२) एदस्सि सद्यारनिगुंजे ।

(दमयन्ती पुष्पावनगं नाटयति)

राजा—(उपप्लुत्य) अलमलमनुचिताचरणेन । ननु ललाटन्तपे भगवति कपलिनीनापे परमानुरागवेतनकीर्ते च सविधमाजि सर्वरूपिणे जने कोऽयं स्वयं विचक्रियकलिकावनयकेसोपपन्नः ?

दमयन्ती—(निर्गन् मुञ्चिष्य स्नानम्) (३) कहमेस सयं भयवं पंगवाणो ? अतरा वरायस्म अणंगस्स कुदो ईदिसो अंगसोदग्गपम्मागे ? ता कदत्थो दमयंतीए अंगपंगिमा । (प्रस्रवात्) कविंजले ! को एस मं वारे ?

कपिल्लला—(४) जस्म कदे तुमं इय समागदा ।

दमयन्ती—(५) कस्स कदे अहं इय समागदा ?

कपिल्लला—(६) इयपदइयस्म ।

दमयन्ती—(७) ता किं भयवं मणमिगो ?

कपिल्लला—(गिहम्) (८) मट्ठिणी जागादि ।

दमयन्ती—(मगेमिष) (९) इति ! उवहसेसि मं, ता उवनिगिस्सं, न विहिम्मं ।

(राजा मुनच्छामालम्ब्या 'अस्मत्' इत्यादि वदति)

कलहंसः—देवि ! दूरादागतस्य प्रणयिनो जनस्याभ्यर्थनां नापञ्चातुपरिधि ।

दमयन्ती—(१०) कयं कयईमो ! कयईम ! मोपारेदि मे पाणि ।

(१) कविंजले ! कस्मिन् वनेदेसे विचक्रियकलिकावनिह्वंति ।

(२) एदस्मिन् सद्यारनिगुंजे ।

(३) कहमेस स्वयं भयवं पंगवाण ! अतरा वरायस्म अणंगस्स कुदो ईदिसो अंगसोदग्गपम्मागे ! ता कदत्थो दमयंतीए अंगपंगिमा । (प्रस्रवात्) कविंजले ! को एस मं वारे ?

(४) जस्म कदे तुमं इय समागदा । (५) कस्स कदे अहं इय समागदा ?

(६) इयपदइयस्म । (७) ता किं भयवं मणमिगो ? (८) मट्ठिणी जागादि ।

(९) इति ! उवहसेसि मं, ता उवनिगिस्सं, न विहिम्मं ।

(१०) कयं कयईमो ! कयईम ! मोपारेदि मे पाणि ।

कलहंसः—देवि ! कलहंसः पाणेग्राहयिता, न पुनर्मोचयिता ।

दमयन्ती—(१) इमाणहे ! न को वि मह पवस्वपायं करोति ।

राजा—शान्तं शान्तम् । हे मृगासि ! नन्वयमस्मि नव पक्षपात्री । ममा-

दिश कृत्यम् ।

दमयन्ती—(२) अह एवं ना मुंच मे पाणिम् ।

नलः—कथमपराधकारी मुच्यते ?

दमयन्ती—(३) किं एदिणा अवरुद्धं ?

राजा—अनेन स्वयमिहृतिमान्निग्याययिष्यति विरहानलं पाणिनः ।

दमयन्ती—(स्मिन्ना) (४) अह एवं ना अहं पि ते पाणिं गहिमं ।

तव पाणिनिहिदेण पडेण अहं पि एडावत्थसरीग जादा ।

राजा—नन्वयं पाणिप्रदणार्थं एव सर्वः मयासम्भदनुकूलवादिन्यसि नलस्य ।

विकृपकः—(५) भोदी ! तए अप्पण जेव अप्पा समप्पिदां, ना दाणिं

न एहीयदि ।

(दमयन्ती मान्त्रिकभावान् नाशयन्त्यधोमुनी भवति)

राजा—(विवोचय)

इमो मेहे कणो पदनमिदमिन्दुः स्फुटकलः ।

कलः सोऽयं नादरनरुणकलकण्ठीकलकलः ।

इयं मादीवद्दीपुलकमुकुन्दाहूय भुजमता

वसन्तधीः साक्षात् स्वयसि यदिगति । ध्रुवमतः ॥ २३ ॥

(महर्षे च-)

चन्द्रोपाससरीसि मुन्दरि । मनः कर्षन्ति तावद् गुणै-

र्षावधेवदले नवारयकमले रष्टिने विभाम्यसि ।

(१) अहो ! न कोऽपि मम पक्षपातं करोति ।

(२) यथेयं तव मुच मे पाणिम् । (३) विमेनेनपराद्धः ।

(४) यथेयं तवप्राप्तसि ते पाणिं ग्राहयामि, नव कर्णिलिङ्गिण एतेनहमहं-

तदवधेवदले मता ।

(५) भवति ! स्वयंऽऽन्दनेहमा मदपिबन्तुर्दन्तं न दुरागते ।

तावत् कोऽपि कलालवो विनयते स्वयोनपान्त्रिणां

यावन्नात्मकरेधिनीति धरणि देवः मुधादीधितिः ॥ २४ ॥

दमयन्ती—(१) अज्जउत्त ! (पुनः मज्झम्) महागय ! अथवा इदि देवांगे पतंगतावो, ता विरम पाणिग्रहणादो ।

राजा—अयि कातरकुरङ्गन्नेत्रे ! कोऽयं बाहू—मनसयोर्विवादः । ननु ययाप-
नसमेवाभिधीयतामार्यपुत्रेति । अपि च शतपत्रपत्रत्त लासि ! यद्वि पनङ्गता-
पावापासाध्वसेन पाणिग्रहणाद् विरमामि, तदानीमनङ्गतापो मां याधते । किञ्च—

चित्रं व्रस्तंणशावासि ! त्वत्पाणिग्रहणोत्सवः ।

सन्तापस्य निहन्ता नः प्रतापस्य तु कारणम् ॥ २५ ॥

कपिञ्जला—(२) भट्टिणि ! लज्जमुज्झिय पयडाणुरायं किंपि अणुचिट्ठ ।

दमयन्ती—(सरोपमिव) (३) हंजे ! तुमं पि कलगाजणविरुद्धे कम्मं
मं निजोजयसि ?

राजा—अयि चन्द्रमुखि ! न त्वां कपिञ्जला योजयति । किन्तु कृतमानिर्ना-
मानभङ्गः स भगवाननङ्गः । अनङ्गनधीनो हि कुमुभाकरोद्याने सर्वस्य सर्वो व्यापारः ।
(सर्वाङ्गीणमवलोक्य) कुन्ददति ! किञ्चिदुपालभ्यसे ।

दमयन्ती—(स्वगतम्) (४) हीमाणहे ! अप्पाणंमि वि आदिधेईकदे
उवालंभो न मुंचदि ।

कपिञ्जला—(सभयमात्मगतम्) (५) किं मए किमवि अवरद्धं ?

राजा—ननु प्रवीमि, उपालभ्यसेऽभ्यन्तरपरिजनापराधेन ।

दमयन्ती—(६) कइं विय ।

राजा—

वक्केन्दुः स्मितमातनोदधिगते दृष्टी विकासाभिर्यं

बाहू कण्टककोरकाप्यविभृतं प्राप्ता गिरो गौरवम् ।

(१) आर्यपुत्र ! महाराज ! अथवा एति देवाङ्गे पतङ्गताप, तद् विरम पाणिग्रहणान् ।

(२) भट्टि ! लज्जामुज्झित्वा प्रकटनुरागं किमपि अनुतिष्ठ ।

(३) हले ! त्वमपि कन्यकाजनविरुद्धे कर्मणि मा नियोजयामि ।

(४) अहो ! आत्मन्यपि आतिथेयीकृते उपालम्भो न मुच्यते ।

(५) किं मया किमप्यपराद्धम् ? (६) कथमिव !

किं नाहानि मवानेधेयममृतमन्तु स्वस्वामनेयोविनं ।

सम्प्राप्तेऽपि नैतदुन्मतिं वृषद्वन्द्वं पुनः स्वस्थताम् ॥ २६ ॥

(दमयन्तीः वन्द्यमपेक्षुगी भवति)

यदि वा देवि ! ज्ञानम् । सम्प्राप्तमेवोपास्यते यो गुणमपि दोषमभिदधामि ।

कपिञ्जला—(१) भद्रिणि ! वदं वान्निर्विन्देण, रहस्यं किं पि धेनेदि ।

दमयन्ती—(२) नाहं रहस्यं धेनेदुं निविशदा ।

राजा—अपि स्मरनागरिके ! किमान्वानं वैदग्ध्यवन्ध्यावेदयति ? अपि
पातमपि ज्ञातेनः । कल्पेन ! दृष्टेयं रहस्यमप्यदीपम् ।

(वन्द्यम वन्दयति । दमयन्ती वन्दयति ।

अर्थाभिः शोभितैश्च किमु कल्पं वारिदपटे ।

यदेतेऽपेक्षन्ते मन्त्रिण्यरदेभ्योऽपि तरयः ।

अयं युक्तो व्यक्तं ननु मुग्धयितुं पातकसिन्धु-

र्षे एष शीघ्रेऽपि वृहस्पति न पापम्वदपरात् ॥ २७ ॥

दमयन्ती—(विदग्ध स्वगतम् / त्वदेकजराणोऽहमिष्पुक्तं भवति । (प्रकाशम्)

(३) कल्पेन ! मुदा शुभं, न गूढभणिदीनमर्थं जानामि ।

राजा—किमेवमभिदधामि ! यतः—

सुगुणानानयनपातविमलानि

दोषरपि तन्ममक्षितविभ्रमाणि ।

आलोकितामपि ननाङ्गि ! निवेदयन्ति

वैदग्ध्यमप्यमनन्धतां भवतयाः ॥ २८ ॥

यदि वा व्यक्तमपि विज्ञप्यते ।

(१) भद्रि ! वदं वान्निर्विन्देण, रहस्यं किमपि धेनेदि ।

(२) नाहं रहस्यं मन्त्रयितुं निशिता ।

(३) कल्पेन ! मुदा स्वस्थम्, न गूढभणितीनामर्थं जानामि ।

दमयन्ती—(पत्रके विमपि निश्चिन्ता) (१) एदं दे सत्तिवायणं (विदु-
पकस्य प्रयच्छति । रामाने प्रति) महाराय । मुदे (सुवे ?) शुणो वि संगमो ।

राजा—

फर्जेजपं सतमुदो विपदो वचस्त्वं

श्वःसङ्गमः पुनरतिमलयस्य शङ्कन ।

स्वदिमयोगशरणं क्षणमप्यहं तु

वर्षाणि देवि ! किल यामि परःशतानि ॥ ३० ॥

दमयन्ती—(२) अओ परं न पारोमि चिद्धिदुं, ता गमिस्सं (निष्क्रान्ता)
(राजा पत्रकं वाचयति)

सौदामिनीपरिष्वङ्गं मुञ्चन्त्यपि पयोमुचः ।

न तु सौदामिनी तेषामभिष्वङ्गं विमुञ्चति ॥ ३१ ॥

कलहंसः—देव ! अनयाऽप्यात्मनोऽनन्यशरणत्वमावेदितम् ।

राजा—नन्वयमुत्तरार्थस्यार्थः ।

कलहंसः—पूर्वार्थस्यार्थोऽनिष्टं सूचयति ।

राजा—(समयम्) किं तत् ?

कलहंसः—परिणयनानन्तरं दमयन्तीपरित्यागम् ।

राजा—शान्तम् । ननु नलो यदि दमयन्तीपरित्यजति, तदा निषधामभिजनं
च । तदेदि शिबिरं प्रजामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

(१) एतत् ते स्वस्तिवाचनम् । महाराज । श्वः पुनरपि सङ्गमः ।

(२) अतः परं न पारयामि स्थातुम्, ततो गमिष्यामि ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

(१) ऊसलेष भो अगदहो ऊसलेष ।

(ततः प्रविशति राजा भीमरथोऽमात्यवमुदत्तादिकश्च परिवारः)

राजा—अमात्य ! दर्शय मार्गं येन स्वयंवरशोभामालोकयामः ।

वसुदत्तः—इत इतो देवः परिक्रामतु ।

राजा—अमात्य ! वत्साप्रतिकृतिदर्शनेनापि वयं स्वयंवरं विधातुमीपन्मनसः समभवाम । घोरघोणवचनविरोधिलम्बस्तनीवचनेन पुनः सविशेषमुत्साहिताः ।

वसुदत्तः—देव ! लम्बस्तनी किमुक्तवती ?

राजा—निषधाधिपतिपत्नी दमयन्ती भविष्यतीत्युक्तवती ।

वसुदत्तः—चित्रसेनपत्नीप्रतिपादकेन घोरघोणवचनेन सह सर्वथा विरुध्यते लम्बस्तनीवचः ।

राजा—ततोऽस्माभिस्तदेतं वरविप्रवमाशङ्कमानैः स्वयंवराविधिरनुष्ठितः ।

वसुदत्तः—देव ! खराधिरोहणक्रुद्धेन दुरात्मना घोरघोणेन किमप्यश्रद्धेयमश्रोतव्यं च प्रतिज्ञातम् ।

राजा—(सभयम्) किं तत् ?

वसुदत्तः—यो दमयन्तीं परिणेष्यति, तस्य राज्यभ्रंशम् (इत्यर्थेनैव तूष्णीमास्ते)

राजा—शान्तं शान्तं प्रतिहतममङ्गलम्, ननु दमयन्तीपतिस्त्रिखण्डभरतपतिरिति मुनयः समादिशन्ति । ततः कथं स तापसापसदो राज्यभ्रंशं करिष्यति ?

वसुदत्तः—यदेव ज्ञानचक्षुषः समादिशन्ति तदेवास्तु । (विलोक्य) अयं स्वयंवरमण्डपः, इदं सिंहासनमास्थतां देवेन ।

राजा—(तथा कृत्वा विलोक्य च) अमात्य ! समायाताः काशीपतिप्रभृतयः शोणिपतयः, परमग्रापि निषधाधिपतिर्नायाति । कोऽत्र भोः ?

(१) अपमरत भोः ! अप्रतोऽपसरत ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—आदिशतु देवः ।

राजा—अये मङ्गल्यक ! कुसुमाकरोद्यानाधिपधाधिपतिमाकर्ष्य शचीपतिदिशि विनिवेशिते कान्तेस्वरसिंहासने समुपवेशय ।

(' आदेशः प्रमाणम् ' इति श्रुत्वाणो मङ्गल्यको निष्क्रान्तः । सतः प्रविशति मङ्गलकेना-
दिश्यमानमग्निर्नलः कलहं—खरमुख—मकरिकण्डूदिकश्च परिवारः)

मङ्गल्यकः—इत इतो निषधाधिपतिः । इदं सिंहासनमास्यताम् ।

नलः—(समुपविश्य स्वगतम्)

आकुञ्चितैर्विकसितैश्चकितैः बहुष्टै-

रुत्कण्ठितैः कुटिलितैर्ललितैर्विनीतैः ।

आलोकितैर्मृगदन्तो वदनमष्टि-

वृत्तैर्जितोऽस्मि मुपितोऽस्मि हृतोऽस्मि तुल्यम् ॥ १ ॥

(प्रकाशम्) कलहंस !

कुतमिषशतं यद् गच्छन्त्या मुहुर्मुहुरीक्षितं

यदपि च सखीशङ्कनभीत्या गता न विरागताः ।

तदिदमनिशं स्मारं स्मारं कुशीलवबन्धनो

इसति रमते रोदित्युर्ध्वं विपीदति सीदति ॥ २ ॥

(विस्मय) कीदृशमस्य स्वयंवरस्य निर्वहणं सम्भावयसि ?

कलहंसः—पञ्चकश्रेकविमर्शनेन नाटकस्येव प्रमदाद्भुतरसशरणं सम्भाव-
यामि निर्वहणम् ।

नलः—वयस्य खरमुख ! खरनादितेन राजपुत्रीं प्रतिनिवर्तयता स्वया वयम-
धमणीकृताः । जाने भगवता विरञ्चेन भवानेतदर्थमेव गर्दभवदनः कृतः ।

विदूषकः—(मतोपश्रुत्वा) (१) अतो ज्ञेयं तत्र कदल्लुचूडामणिना खर-
मुहस्तं पट्टिकदं फदं ।

नलः—वयस्य ! राजपुत्रीललितमीर्षासादुर्ललितचेतोभिरस्याभिर्न किमपि
रजनावनुस्मृतम्, तदिदानीं दृशणेदं प्रवेयकम् ।

(१) अत एव त्वया कृतल्लुचूडामणिना खरमुखस्य प्रतिवृत्तं कृतम् ।

विदूषकः—(१) कुविदो गिह, न गिन्हिस्सं ।

नलः—मकरिके ! वयस्यमनुकूलयास्मासु ।

मकरिका—(२) अरे गदहमुहं ! किं भट्टिणमवजाणासि ?

विदूषकः—(३) आ दासीए धीए ! मं वंभणमहिक्खिबसि ?

नलः—वयस्य ! साम्मतमनवसरः क्रोधस्य ।

विदूषकः—(४) जइ अणवसरो कोहस्स, ता गिन्हिस्सं पसादं ।

नलः—रसभङ्गः कृतस्त्वया, ततो न वयं ग्रैवेयकं प्रतिपादयिष्यामः ।

मकरिका—(विहस्य) (५) ईदिसस्स जेव संमाणस्स जुग्गो सि ।

विदूषकः—(६) भो ! पडिवादेहि आभरणं, न पुणो रसिस्सं ।

(नलो ग्रैवेयकं समर्पयति)

मङ्गलकः—(अप्रतः परिक्रम्य) देव विदर्माधिपते ! समायातो निषधाधिपतिः ।

राजा—अवशिष्यते कोऽपि नरपतिः ?

मङ्गलकः—न कोऽपि ।

राजा—कोऽत्र भोः ?

(प्रविश्य)

कञ्जुकी—एपोऽस्मि ।

राजा—माधवसेन ! वत्सां दमयन्तीं स्वयंवरमण्डपे समानय ।

(' आदेशः प्रमाणम् ' इत्यभिधाय माधवसेनो निष्क्रान्तः । ततः प्रविशति कञ्जुकिना निर्दिश्यमानमार्गां दमयन्तीं, गृहीतवरमाला कपिञ्जला ॥)

कपिञ्जला—(७) तदो पुच्छिदा अहं रयणिवुत्तं मयारियाए, कहिदो य मए ।

(१) कुपितोऽस्मि, न ग्रहीष्यामि ।

(२) अरे ! गर्दभमुल ! किं भर्तारमवजानासि ?

(३) आः ! दास्याः पुत्रि ! मां ब्राह्मणमधिष्ठिपसि ?

(४) यद्यनवसरः क्रोधस्य, तद् ग्रहीष्ये प्रसादम् ।

(५) ईदृशास्त्येव सम्मानस्य योष्योऽस्मि ।

(६) भोः ! प्रतिपादय आभरणम्, न पुना रक्षिष्यामि ।

(७) ततः पृष्ट्वाहं रजनीवृत्तान्तं मकरिकया, कथितश्च मया ।

दमयन्ती—(सरोषवित्र) (१) कीस तए अहं लहुईकदा ?

माधवसेनः—इत इतो देवी । देवि ! अयमेव देवो विदर्भाधिपतिः । एते च वरपितारः समाभर्तारः ।

कपिञ्जला—(अप्रसन्नं ननं दर्शयन्ती) (२) एसो उण कुसुमावचय-
पन्चरुहारी दुन्निसेआधि—आधिनाइयपत्त्यावणासुचहारो सजणो ।

दमयन्ती—(समन्ततोऽन्वेष्य, ननं च सविशेषं निर्वर्ण्य स्वगतम्) (३)
कथं अहमेव मोदमस्म सावेण एदस्स दंसणेण जहीकदा मे ऊरुयुगली ! ईमाणे !
कथं सरयवरमण्डवे परिकमिस्सं ?

कपिञ्जला—(स्वगतम्) (४) अम्मो ! कथं भट्टिणीए नलं पिच्छि-
उण ऊरुत्यंभो जादो ? भोदु एवं दाव (प्रशश्व) भट्टिणि ! रयणिसंभूददाहजरेण
नीसहाइं दे भंगाइं, ता थं अबलंबिय परिकमसु ।

नटाः—(विनोत्य) मकरिके ! केयं कपिञ्जलादृष्टावस्तवसम्या परिक्रामति ?

मकरिका—(५) न एसो दमयन्ती ।

नटाः—अहो ! कौतूहलं राजपयेज्जपि भ्रमः । नन्वियं विष्टपट्टिचकोरी-
चन्द्रिका देवी दमयन्ती । मकरिके !

अधिकमपिबहन्ती गण्डयोः पाण्डिमानं

तलिननलिननालान्यङ्गकैस्तर्जयन्ती ।

अलसचरणपातवीर्तिनश्चातिक्रान्तः

कथय कथमियं नः साम्प्रतं भाव्यपूर्वा ? ॥ ३ ॥

(१) कथं स्वयाहं स्फुटिकृता ।

(२) एष पुनः कुसुमावचयपन्चरुहारी दुर्विषहाधि—न्याधिनाइयपत्त्यावणासुच-
हारः स्वजनः ।

(३) कथमहमेव मौनमस्य शापेनैतस्य दर्शनेन जहीकृता मे ऊरुयुगली ! हा !
कथं सरयवरमण्डवे परिकमिष्यामि ?

(४) अहो ! कथं भर्त्या ननं दृष्ट्वा ऊरुनम्भो जातः ? मयतु, एवं
भावः । भर्ते ! रजनीमण्डूतदाहजरेण निःसहानि मे अङ्गानि, ततो मामवगन्त्य परिक्रम्य ।

(५) नन्वेव दमयन्ती ।

मकरिका—(विहस्य) (१) भट्टा जेव संतावमुप्पाययंतो अपुरव
त्तणे कारणं ।

नलः—(सहर्षम्) अयि ! रजनिवृत्तान्तमवधार्य वदसि ?

मकरिका—(२) अथ इं ।

नलः—किमजनि रजनौ देव्याः ?

मकरिका—(३) जं रहंगघरिणीए ।

नलः—कथिस्त्रिपथाधिपतिर्भगवता विरञ्चेन सुभगश्रेणिं लम्बितः । (दय-
यन्ती विलोक्य) मकरिके !

साक्षिध्यात् पितुरानतं वृषजनव्यालोकलीलोन्नतं

मद्वप्रेक्षणलालसात् प्रतिमुहुः कोणाङ्गकेलीचलम् ।

आरामस्मरणोद्भूताद्भुतरसं वेपौचितीदर्शन-

व्यग्रं नव्यसभामवेशचकितं चभुः कुरङ्गीदृशः ॥ ४ ॥

राजा—अये माधवसेन ! मन्येकमवनीभुक्तां नय-विनय-क्रम-विक्रमानुत्कीर्तय
पुरो धन्तायाः ।

माधवसेनः—(पुरो मृत्ना दमयन्ती प्रति)

स्मेराक्षि ! क्षितिचक्रविश्रुतबलः काशीक्षितीशो बलः

मोऽयं स्यन्धनेऽस्य मुञ्ज निरुचन्महीमसूनसजम् ।

उच्छालस्पृहापानुशीकरभरव्यामङ्गरङ्गश्लो

गाङ्गे रोधमि सस्पृहा ग्लैषयितुं चेद् ग्रीष्ममध्यन्दिनम् ॥ ५ ॥

दमयन्ती—(४) अज ! परचंचणवमणिणो कासिवातिणो मुषन्ति ।

माधवसेनः—न मेऽस्मिन् मनोरतिरिति व्यक्तमुच्यताम् ।

(परिक्रम्य)

अयमवनिवतीन्दुर्भूषतिः कुङ्कुमानां

बल्य बल्यधाम्ना पाणिना पाणिमस्य ।

(१) भौव सन्तानमुत्पादयन् अर्कत्वे कारणम् ।

(२) अथ विप्र ।

(३) यद् व्याहृष्टवृत्त्याः ।

(४) अर्थः परचंचन-यमजिन कर्त्तव्यमिव भुगन्त्रे ।

अधिजलधिगनानां गोत्रशुभ्रगासि ।

क्षपयति नहि पसान् स्थाभृतां शङ्किन्तोऽस्मान् ॥ ६ ॥

दमयन्ती—(१) अणिमिचरोसिरो एस, ता न पारेमि एए एए अणुह्निर्दु ।

माधवसेनः—कुन्ददति ! वयसैव लघ्यायसी, संसारोपनिषद्दुष्येण गरीयमी
खल्वसि ।

अकाण्डकोपिनो भर्तुरन्यासक्तेश्च योपितः ।

मसात्तिथेतसः कर्तुं घम्यणापि न क्षवये ॥ ७ ॥

(मर्दयन् परिक्रामन्ति)

काश्मीरेश्वर एष शेषवनितासङ्गीतकीर्तिर्द्विपत्-

कान्ताववप्रविधिप्रप्रमकरीहर्ष्यकधुमध्वजः ।

एतं कुन्ददति ! त्वमावह वरं यद्यस्मि कर्तुमर्हं

पेदारेषु विकासिकुङ्कुमरजःपिङ्गेषु सङ्गीदितुम् ॥ ८ ॥

दमयन्ती—(२) अहं माधवसेन ! तुमारसंभारपण्यभीरुषं मे गरी-
र्यं न किं तुमं जाणासि ?

माधवसेनः—तर्हि पुरो व्रजामि । (परिक्रम्य) कलहंसगमने !

कौशाम्बीपतिरयमुद्यतांसपीठः

शौण्डीर्पावसधम्युं वरं वृणीष्व ।

यत्तेजोऽनलमसीद्विष्णुरुत्पतिष्णुः

स्यापालो धनमभिभूतवान् न करकः ? ॥ ९ ॥

दमयन्ती—(३) कर्पिजले ! अदिरमणीया तुमए वरमाया विनिम्बिदा ।

माधवसेनः—अमतिवचनमेवास्य भूपतेः मर्यासः ।

नलः—(बुभुक्षुवपमन्तपक्षिनीय स्वगतम्)

(१) अणिमिचरोषण एव, तस्य पारयामि पदे पदेऽनुह्निर्दुष्ये ।

(२) आर्य माधवसेन ! तुमारमन्त्रमनयभरहं मे शरीरं न किं त्वं जानामि !

(३) कर्पिजले ! अदिरमणीया त्वया वरमाया विनिम्बिता ।

यस्यां मृगीदृशिदृशोरमृतच्छायां

देवः स्मरोऽपि नियतं वितताभिलाषः ।

एतत्सयागममहोत्सववृद्धगुण-

माहन्ति मायपरथा विगिस्त्रैः कथं सः ? ॥ १० ॥

माधवसन्तः—(परिक्रम्य)

स एष सुभगाग्रणीः पतिरवन्तिभूमेः कला-

कलापकुलकेतनं यदरियामनेत्राजनैः ।

षसद्भिरधिपर्वतं किमपि पर्वतीयाधिप-

श्रियो नृपतिनायिकाललितनाटकं शिशिताः ॥ ११ ॥

तदफोणसहस्रपत्रप्रवृत्तिः । पवित्रं निजेन पाणिना पाणिमस्य यदि सिमा-
स्योत्तसि स्नानाय स्पृश्यति ।

दमयन्ती—(१) माधवसेन ! विवाहमंगलसंगमिदभूरितूररवपदिरव-
जणिदनागरणभिभम्भारं मे अंगारं, न तराभि पुणो पुणो भंतिदुं ।

माधवसेनः—(सभयमात्मगतम्) कथमवन्तीपतिरिद्रेपेण सरोपमाभाषते । भवतु, नृपान्तस्मुर्त्तिर्नयामि । (प्रहारात्) कलकण्ठीकण्ठि ! न्यायैरुपनमेतमनुमन्य-स्व परि कलिह्राधिपतिम् । पश्य पश्य—

यथा यथा प्रतापाशिर्ज्वलन्त्यस्य महौजसः ।

चित्रं वर्णाश्रमागमाः स्निग्धच्छायास्तथा तथा ॥ १२ ॥

इमपन्ती—(विद्वेज) (२) तादसमाणइयपरिणायम्म नमो एतम्म ।

माधवमेतः—(श्रुत्वा) वादेककम्पद्वयद्विजः सत्यमनुयायनीय एवाय-
मस्मिन्वर्षावसानाय । अतस्तु (पुनः परिजामि । प्रकाशाय) मृगाद्वयमि !

दशभ्यान्विगेतितीरद्वयमीदोऽनाम्बकगुह्यम्—

चुन्दचुन्दरागमं प्रतिपन्नं मन्थनं गौटेभ्यम् ।

(१) कथमेव ! विद्वत्पुत्रादृष्टिः कदाचित्पुत्रोत्पत्तिः कदाचित्पुत्रोत्पत्तिः कदाचित्पुत्रोत्पत्तिः, न कदाचित्पुत्रोत्पत्तिः ।

(२) ~~संस्कृत-प्रमाण-विहित-प्रमाण~~ ~~अथ~~ ~~अथ~~

भ्रम्यद्दिन्दुतरङ्गभङ्गिपटलैर्यद्वाहिनीवारण—

श्रेणीदानजलैर्विभर्ति आगती कस्तुरिकामण्डनम् ॥ १३ ॥

दमयन्ती—(१) अम्मो ! ईदिसं पि कसिणभीतणं माणुसरुवं भोदि !

अज्ज ! तुरिदमग्गदो वच, वेवदि मे हिदयं ।

(माधवसेनः स्मित्वा परिव्रज्यति)

जलः—(दमयन्तीमन्त्रेण कलहंसं प्रति) पश्य पश्य कौतूहलम् ।

चापत्वं हसि आश्रितं कृटिन्नां चूर्णालकेषु स्थिरा—

मौदत्वं कुचयोरनन्यस्तरणं मये परां तुच्छनाम् ।

विभ्राणाऽपि विदर्भराजतनया प्रीत्यै सता चेतसाः

कलहंसः—देव ! किमदा कौतूहलम् ? यतः—

दोषा अप्यतिशेते कचिदपि स्थाने मरुदा गुणान् ॥ १४ ॥

माधवसेनः—आः ! दुर्विदग्धहृदये !

देवासीकरवारिवेपथुवपुर्माहिष्यतीमूपतिः

सोऽयं श्रीवनिताविलासवसतेरस्याङ्कुशर्या यता ।

धर्मोद्भाषनधर्मधस्मरयस्म्यंश्रीनिपीनद्रम—

स्वेदाम्भःकणिक्रासये ! शिष शरच्चन्द्रातपास्ताः क्षपाः ॥ १५ ॥

दमयन्ती—(मृनिमभिनीय) (२) अंबहे ! एस अंबाए भादुणो

तणुओ ववसेणो ।

माधवसेनः—(सख्यं परिक्रम्य) चन्द्रमुखि ! कालिन्दीसीकरासारसम्पर्क-

सततसम्मानिलीभूतवातपरिरम्भासम्भावितशीघ्रोष्माणं विजयवर्माणं मधुराधिपतिं पतिभेतमनुमन्यस्व, स्वैरं विस्तृतमुत्कण्ठते यदि वृन्दावनपावनामु गोवर्जना-
पितृकागु ।

यात्रायां किल यस्य सिन्धुरयत्राभार्यःप्रसर्पेच्चमू-

मूर्च्छान्तावनिलोन्मूलनरत्ने चामीकरस्माभूति ।

(१) अहो ! ईदामपि कृष्णभेषणं मनुजैरुचं भवति । अये ! स्वर्गमप्यतो भज,

वेयते मे हृदयम् । (२) अहो ! एषोऽभ्यन्तरे आनुमन्यो ववसेनः ।

यस्यां मृगीदृशिदृशोरमृतच्छटायां

देवः स्मरोऽपि नियतं वितताभिलापः ।

एतत्समागममहोत्सववद्धतृण-

माहन्ति मामपरथा विशिखैः कथं सः ? ॥ १० ॥

माधवसेनः—(परिक्रम्य)

स एष सुभगाग्रणीः पतिरवन्तिभूमेः कला-

कलापकुलकेतनं यदरिचामनेत्राजनैः ।

वसद्भिरधिपर्वतं किमपि पर्वतीयाधिप-

त्त्रियो नृपतिनायिकाललितनटकं शिखिताः ॥ ११ ॥

तदकोशसहस्रपत्रपत्रलासि ! पवित्रय निजेन पाणिना पाणिमस्य यदि सिमा-
स्रोतसि स्नानाय स्पृहयसि ।

दमयन्ती—(१) माधवसेन ! विवाहमंगलसंगलिदभूरितूररवपडिरव-
जणिदजागरणभिभलाइं ये अंगाईं, न तरामि पुणो पुणो भंतिदुं ।

माधवसेनः—(सभयमात्मगतश्च) कथमवन्तीपतिविद्वेषेण सरोपमाभापते ।
भवतु, नृपान्तरमुत्कीर्तयामि । (प्रकाशश्च) कलकण्ठीकण्ठि ! न्यायैकधनमेतमनुमन्य-
स्व पतिं फलिङ्गाधिपतिम् । पश्य पश्य—

यथा यथा प्रतापामिर्ज्वलत्यस्य महौजसः ।

चित्रं वर्णोभ्रमारायाः स्निग्धच्छायास्तथा ॥ १२ ॥

दमयन्ती—(विलम्ब्य) (२) तादसमाणवयपरिणामस्त नमो एतस्स ।

माधवसेनः—(स्वगतश्च) वार्द्धककलङ्कूपङ्किलः सत्यमनुपासनीय एवाम-
मभिनवयौवनानाम् । भवतु (पुनः परिक्रमति । प्रकाशश्च) मृगाङ्गमुखि !

दर्पाध्यातविरोधिविरिकुरलीदोःकाण्डकण्डूकम्—

च्छेदच्छेदकपरायणं पतिप्रभुं मन्यस्व गौडेभरम् ।

(१) माधवसेन ! विवाहमङ्गलसङ्गलिदभूरितूररवपडिरवजानामागरणशिखितानि मेऽङ्गानि,
न शक्नोमि पुनः पुनर्मन्ययितुम् ।

(२) तानममानवयपरिणामाय नम एतस्मै

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कन्धमः)

कलहंसः—(मग्निरादयः) अहो ! विकटस्य संसाग्नाटकस्य परस्परविरुद्ध-
रससमावेशवैरस्यम् ! शृङ्गनराद्भुतरसिनस्यन्दमुन्दरः क नाम स स्वर्णवरविवाहमहो-
त्सवाद्दम्बरः, क वैष परमकरुणारसमावीष्यमणयपिच्छिलो दुरोदरप्रवर्तितो दमय-
न्तीमात्रपरिकरस्य देवस्य निषधाधिपतेः प्रवासवैश्वस्योपप्लवः ! अहह ! किमिदमनायो-
चितं कर्म समाचरितमिन्दुकुलकृतावतारेणापि देवेन ! अपि खलु पामरप्रकृतयोऽपि
दुरोदरकर्मणो दुर्विपाकमाकलयन्ति, किं पुनः सर्वकर्माण्युद्दिदैवो निषधाधि-
पतिः । यदि वा—

कृत्याकृत्यविदोऽपि धर्मयनसोऽप्यन्यायनो विभ्यतो—
अप्यश्लाघ्यं पुरुषस्य देववत्तत्तत् किञ्चिदुज्जृम्भते ।
माहात्म्यं विभवः कला गुणगणः कीर्तिः कुलं विक्रमः
सर्वाण्येकपदेऽपि येन परितो भ्रश्यन्ति मूलादपि ॥ १ ॥

न चैतदनात्मनीनमेव कर्म समाचरितं देवेन, किमुतासर्वमनीनम् । न नाम
सैदिकेयोपरागं सर्वत्रैव केवलं वत्साम्यति, किन्तु तदधीनाशेषव्यवहारविशेषमखिल-
मपि काश्यपीवलपम् । किं तु पुरोहितप्रभृतिपौरलोकः श्लोकाकुलो धूर्तकर्मनिवा-
रणाप्य मवृत्तः सफलराज्यदमयन्तीपणेन दीम्यता देवेन समावधीरितस्तदपि न
सर्ता चेतश्चमत्कारकारि । यतः—

तावन्मतिः स्फुरति नीतिपथाध्वनीना
तावत् परोक्तमपि पथ्यमथा विभाति ।
यावत् पुराकृतमकर्म न सर्वर्ष-
मत्युद्धारि परिपाकमुपैति जन्तोः ॥ २ ॥

अपि च—

स्फुरन्त्युपायाः शान्त्यर्थमनुकूले विपातरि ।
प्रतिकूले पुनर्यान्ति तेऽप्युपाया अपायताम् ॥ ३ ॥

सर्वथा विधिरेवात्र कर्मण्यलङ्घनीयतामगमत् । अथवा दुरोदर-
त्रिषधाधिपतिं विजेतुं कथमलम्बूष्णुरेव कूबरः ? खलु कृत्वाऽतीतशोच-
एकः किल विधिविलसितविपाको भीर्मास्यते । श्रुतं च मया यथा स्वरमुत्स-
अपि पुरीपरिसरारामवर्तिनो दमयन्तीसचिवस्य देवस्यान्तिकमपि तिष्ठतः । त-
गच्छामि । (इति परिक्रमति । विलोक्य) किमयं देवः क्षोणीपत्यपथ्यपथिकनेपथ्य-
लसिलकतरुतले निविष्टस्तिष्ठति ? (सात्वम्) कथमहमेतस्य दुरवस्थापातिनः स्वा-
स्वपास्यं दर्शयामि ? तदित एव स्थानाद् प्रतिनिवर्तं । यदि वा प्रवसन्तं स्वा-
मालप्य पाचरुमवेष्टेन निरन्तरभक्तिसमुचितमाचरामि ।

(ततः प्रविशन्ति राजा, दमयन्त्यादिकश्च परिवारः)

राजा—(सात्वम्भम्) देवि ! मा रोदीः प्रशस्तलक्षणा भवती । न खलु ते
परिरभून्वा भूपतिर्विश्राम्यति । व्यसनोपपातधायमनागतायाः सम्पदः पदम् ।
उभयाभिमुख्यभाजां सम्पत्त्यर्थं विपत्तयः पुंसाम् ।

ज्वलितानले प्रपातः कनकस्य हि तेजसो वृद्धयै ॥ ४ ॥

(दमयन्ती मन्दं मन्दं रोदति)

विदुषकः—(वित्रोक्य) (?) भट्टा ! कलहंसो एणमदि ।

राजा—(सत्पेदव) स्वरमुग्न ! भर्तेति पदमन्यत्र मनुजान्तम्, तदिदानीं नने-
त्पेरमामन्वगणपदमर्शामि । प्रणमतीत्यप्यवस्थाविरुद्धमनुचारणीयम् । कलहरम्, मयापा-
तोऽर्जनीन्येवमेव रमणीयम् ।

(कलहमः प्रणम्य माग्यमधोमुग्राभितमुखिम् ।

राजा—(कलहम् प्रति)

मा विपीद कृतं वार्ष्यः फलं मर्याद कर्मणाम् ।
सत्यं विपाद-वोकाभ्यां न द्वयं पवित्रम् ॥

कलहमः—(वक्ष्यमानवृत्तम्) देव ! मुमक्षान् पानयद् ॥ ५ ॥ इति ।

राजा—(सत्पेदव) न क्वरेण कृतः किल इति ।

भरंशुनानरकुमारं वाग्दिनानां मयकामम्

दिना विरिषुते चानं हन्तुं वा नम इति ॥ ६ ॥

(?) मर् ! कलहम्, प्रणमति ।

कलहंसः—(प्रणम्य) अनुयानाय मामनुजानातु देवो विदूषकमपि ।

राजा—देवीमपि मुमुक्षुरहं परमियमयत्नाऽऽग्रहेण मामनुगच्छति । अपि च सर्वस्वपणेन मां कृपरो जितवान् । ततः पाथि पथिकवृत्त्यैव गन्तुमुचितम् । तदनुजानीतास्मान् देशान्तरगमनाय । शृणुयत स्नेहबन्धम् । कुरुत निर्दयं हृदयम् । न क्षमामहे राज्यभ्रंशपूसरं परिवितपौराणामास्यं दर्शयितुम् । ग्रजामः कामप्येकां दिशम् । (अग्रतः कृत्वा) देवि ! दुर्विपद्वातशीतातपप्रेमकारीणि भ्रान्तराणि । राज्यभ्रंशेन विगतपरिच्छद्वाहना वषम् । न शङ्क्यति भवती क्रमिनुमग्निसितपादचारा करालन्यालस्रंसङ्कटासु वनभूमिषु । तद् विधेहि मे वचनमवलम्ब्यस्व दीर्यदर्शितामिहैव कृषरान्तिके तिष्ठ पितृगृहं वा ग्रज । (मयं तारस्व रूढन्ति) किमेतेन प्राकृतप्रकृतिसम्यक्चारिणा चोष्टेन ? ननु धैर्यमवलम्ब्य समयोचितप्राचरत ।

दमयन्ती—(१) अज्जउत्त ! अहं इय ज्जेव चिद्धिस्सं । पाणा उण अज्जउत्तेण समं आगमिस्संति ।

कलहंसः—(प्रणम्य) अनुग्रजतु देवी देवम् ।

राजा—अनुग्रजतु नाम परं परमहेतुमनुभविष्यति ।

दमयन्ती—(२) जं भोदि तं भोदु, अहं दाव आगमिस्सं ।

राजा—कलहंस ! मर्षयितव्यं यदस्माभिः माभवानर्थः किमप्यपराद्धम् । यस्य खरमुख ! सर्वदा कीडासचिबोऽसि नः । ततस्त्वयाऽस्माकमुपहासादिकं सोडप्यम् । मफरिके ! त्वदीयस्य दमयन्तीपटनान्नयासस्य तदीहप्रवसानमभूत् ।

दमयन्ती—(३) पियसाहि मयरिण ! कुण्डिणं गइय अंवाए तादस्स य एस पवासवुत्तंते विभवेयम्भो ।

(१) आर्यपुत्र ! अहमिहैव स्थास्यामि । प्राणाः पुनरार्यपुत्रेण समपानमिष्यन्ति ।

(२) यद् भवति तद् भवतु, अहं तावद्भागमिष्यामि ।

(३) प्रियमानि मवरिके ! कुण्डिने गत्वाऽम्बायाः तानस्य चैव प्रथमवृत्तान्तो विदुषयितव्यः ।

मकरिका—(सप्तम) (१) भट्टिणि । न सहेमि अचणो भुरं दंसिदु,
ता कुट्टिणं न गविस्मं ।

दमयन्ती—(२) अज्ज सरमुह ! सदि मयारिण ! अहं तुज्जेहिं गुपरि-
द्व्या (कलहं प्रति) महाभाय ! अणुजाणाहि मे वणपरि भरिहे ।

(सर्वो मन्द रुद्रि)

राजा—देवि ! अनिकालो भरति । अयतस्य देशान्तरगमनाय ।

द्वयपन्ती—(मरभममुत्थाय) (३) एगमिद वगुणीभूदा ।

राजा—(कण्ठफाँटते घबराते) अनुजानीत मां मुकुतं दृष्टुं वाञ्छुमस्मि ।

(सर्वे भार्या प्रणय विनयान्ताः)

देहि ! कथं गानमनुनिष्ठापि ?

द्वयद्वर्ती—(४) विद्वान्मुखाङ्ग ।

राजा—इस को देरी ।

(उभौ गहि नामतः)

दुःखयन्त्री—(सत्य विनिन्द्य, (५) प्रकटयति । पृथिवीविनिन्दं 'मिष्ट
 वां सत्यं हि अथवा वायं !

एता-हेतु !

अरुन्धतिव्या योक्तो यगच्छा शाश्वतनि निरयम् ।

भार्याश्री विविदिषे नून विन्नितमनसा ॥ ७ ॥

(୧) ଛାତ୍ର ! ଏ ପ୍ରାକୃତିକ ସମ୍ପଦର ସ୍ୱାଦ ଗ୍ରହଣ କରି, ଏହି ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୁଖିନ କରି ।

(२) अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन !
अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन ! अर्थ साधन !

(1) 天竺國名。

१५. विद्वत्सङ्गच्छतः ।

(୬) ଜାତୀୟ ! ପୂର୍ବଦିଗର ବାମ ଦଳ ଉପାଦେୟ !

अपि च देवि ! मा स्म विषीद सर्वमपि शुभोदर्थं भविष्यति ।

अस्तमयति पुनरुदयति पुनरस्तमुपति पुनरुदेत्यर्थः ।

विषदोऽपि सम्पदोऽपि च सततं न स्यात्स्वः मायः ॥ ८ ॥

दमयन्ती—(परिक्रम्य सतेदय) (१) अज्जउत्त ! परिसंतग्धि ता खणं भीसमिस्सं ।

(राजा सबाष्पं स्वेदाम्बुः प्रष्टुम्य सिचयाघलेन भीजयति)

(निःश्वस्य) (२) अज्जउत्त ! कित्तियं अज्ज गंतव्वं ?

राजा—यावद् देवि ! समाप्रमितुमलम् ।

(दमयन्ती सतेदमुत्थाय परिक्रमति)

(स्नातय) विनोदयाम्यस्याधेतः कान्नाररामणीयकोषवर्णनेन येनेयं चरण-
चङ्क्रमणखेदं न वेदयति । (प्रशशय) देवि ! पश्य पश्य—

एते निर्भरस्नात्कृतैस्तुमुलितमस्योदराः स्नाथराः

किञ्चित्ते कालपुष्पपल्लवभरिर्ध्वस्नातपाः पादपाः ।

चक्रोऽप्येष बधूमुखार्द्धदलितैर्गुत्ति विपचे पितैः

कान्ता मन्द्रस्तर्पणं परितः पारापतो हृत्यति ॥ ९ ॥

दमयन्ती—(३) अज्जउत्त ! सुहावत्पाणमेदे कोदूहलकारिणो, दुराव-
स्याणं ण विसेसदो संतावकारिणो ।

राजा—सत्यमाह देवी ।

सुस्थे हृदि गुपासितं दुःस्थे विषमयं जगत् ।

वस्तु रम्यमरम्यं वा मनःसङ्कल्पतस्ततः ॥ १० ॥

(१) आर्यपुत्र ! परिध्रान्तास्मि ततः क्षणं विभ्रमिष्यामि ।

(२) आर्यपुत्र ! कियदयं गन्तव्यम् ?

(३) आर्यपुत्र ! सुहावत्पाणमेते कोदूहलकारिणः, दुरावस्याणां पुनर्विरोधतः
सन्तापकारिणः ।

मकरिका—(साक्षम्) (१) भद्रिणि ! न सक्रेमि अत्तणो मुहं दंसिट्ठं,
ता कुण्डिणं न गमिस्सं ।

दमयन्ती—(२) अज्ज खरमुह ! सहि मयरिए ! अहं तुज्जेहिं सुमरि-
दब्बा (कलहंसं प्रति) महाभाय ! अणुजाणाहि मां वणयरिं भवित्ठुं ।

(सर्वे मन्दं रुदन्ति)

राजा—देवि ! अतिकालो भवति । प्रयतस्व देशान्तरगमनाय ।

दमयन्ती—(सरभसमुत्थाय) (३) एसमिह पगुणीभूदा ।

राजा—(कलहंसादीन् प्रति) अनुजानीत मां मुकूतं दुष्कूतं वाऽनुभवितुम् ।

(सर्वे साक्षं प्रणम्य निष्क्रान्ताः)

देवि ! कमध्वानमनुतिष्ठामि ?

दमयन्ती—(४) विदम्भाणुजाणं ।

राजा—इत इतो देवी ।

(उभौ परिक्रामतः)

दमयन्ती—(साक्षं विचिन्त्य) (५) अज्जवत्त ! पुव्वचित्तिदं पिच्छ
कहं सर्व्वं पि अक्कहा जायं ।

राजा—देवि !

अर्वाग्दष्टितया लोको यथेच्छं वाञ्छति म्रियम् ।

भाग्यापेक्षी विधिर्दत्ते तेन चिन्तितमन्यथा ॥ ७ ॥

(१) भद्रि ! न शक्नोम्यात्मनो मुखं दर्शयितुम्, सन् कुण्डिनं न गमिष्यामि ।

(२) आर्य खरमुख ! सखि मकरिके ! अहं युष्माभिः स्मर्तव्या । महाभाग !
अनुजानीहि मां वनचरीं भवितुम् ।

(३) एषाऽस्मि प्रगुणीभूता ।

(४) विदभानुयायिनम् ।

(५) आर्यपुत्र ! पूर्वचिन्तितं पश्य कथं सर्वमप्यन्यथा जातम् ।

अपि च देवि ! मा स्म विपीद सर्वमपि शुभोदर्थः भविष्यति ।

अस्तमयति पुनरुदयति पुनरस्तमुपति पुनरुदेत्यर्कः ।

विपदोऽपि सम्पदोऽपि च सततं न स्थास्नवः प्रायः ॥ ८ ॥

दमयन्ती—(परिव्रज्य ससेदम्) (१) अज्जउत्त ! परिस्संतमिद् ता खणं धीसमिस्सं ।

(राजा सचापं स्वेदाम्भः प्रमृज्य सिन्धयाद्येन वीजयति)

(निःश्वस्य) (२) अज्जउत्त ! किञ्चित्थं अज्ज गंतव्वं ?

राजा—यावद् देवि ! समाकमितुमलम् ।

(दमयन्ती सखेदमुत्थाय परिव्रज्यति)

(स्वगत्य) विनोदधाम्यस्याधेतः कान्ताररामणीयकोपवर्णनेन येनेयं धरणा-
चक्रेमणखेदं न वेदयति । (प्रवारात्) देवि ! पश्य पश्य—

एते निर्भरसात्कृतैस्तुमुलितप्रस्थोदराः स्माधराः

किञ्चित्ते फलपुष्पपल्लवभरैर्ध्वस्तातपाः पादपाः ।

चप्रोऽप्येष बधूमुत्सार्द्धदलितैर्वृत्तिं विधत्ते चित्तेः

कान्ता मन्दरुतस्तथैष परितः पारापतो नृत्स्यति ॥ ९ ॥

दमयन्ती—(३) अज्जउत्त ! मुहावत्याणमेदे षोड्ढलकारिणो, दुहाव-
स्थानं ण विसेसदो संतावकारिणो ।

राजा—सत्यमाह देवी ।

शुस्थे हृदि मुपासितं दुःस्थे विषमयं जगत् ।

वस्तु रम्यमरम्यं वा मनःसङ्कल्पनस्ततः ॥ १० ॥

(१) आर्यपुत्र ! परिधान्तास्मि ततः क्षणं विधिमिष्यामि ।

(२) आर्यपुत्र ! नियदद्य गन्तव्यम् !

(३) आर्यपुत्र ! मुग्धावस्थानमेने षोड्ढलकारिणः, दुःस्वावस्थानं पुनर्विपत्तः
सन्तावकारिणः ।

राजा—नमो मुनये ।

तापसः—भद्राणि पश्य । (अपवार्य विपरीतलक्षणया) महाभाग ! वपुर्लक्षण-
विसंवादिनी ते दशा । तत् कथय कोऽसि ? कथं दुःस्थावस्थः ?

राजा—(मयीदम्) मुने ! भूपतिचरोऽस्मि ।

तापसः—(मादरमिव) तर्हि सुतरामतिथयः स्थ । तदावेदय किमातिथेय-
मनुनिष्ठामि ?

राजा—बहुदुःखानस्तपस्विनस्तत् कथयत विदर्भपथाभिज्ञानानि । एतदेव नः
साम्प्रतमानिथेयम् ।

तापसः—किं तत्र वः ?

राजा—श्वशुरकुलं तत्र नः ।

तापसः—तत्र वः सधर्मचारिणी ?

राजा—अत्र नः सधर्मचारिणी ।

तापसः—(सविचित्रित्तमिव) स्त्रीसङ्गनिगडितो भवान् नार्हः कामचारस्य ।
अपि च राज्यभ्रंशः स्त्रीसङ्गत्वेन महती व्यसनपरम्परा ।

राजा—(स्वगतम्) सत्यमाह तापसः । भुजमात्रपरिच्छदैर्यत्रैव तत्रैव धर्मेव
तथैव स्वरमास्यते । स्त्रीवद्धानां कुतः कामचारः ?

तापसः—अनुचितं गृहस्थकृत्यचिन्तनं तपस्विनः । तथापि सात्तपदीनसौहा-
र्दोर्पेहृत्पेहृदयो महाभागं किमप्यनुशोस्मि ।

राजा—अनुगृह्यातु महात्मा ।

तापसः—भ्रष्टराज्यस्य भवतः श्वशुरकुलगमनमपप्रपावहं मे वपाकारि प्रति-
भाति । त्वमप्यधिमनसमालोचय यद्ययमर्थः समर्थः प्रदर्शयितुर्पाचितीम् ।

राजा—(भ्रगतम्) इदमप्यस्य वचनं तथ्यं पथ्यं च । तदानीं स्वयंवरे तथा
चमूचक्रेण गत्वा पुनरिदानीं दमयन्तीमात्रपरिच्छदः कुण्डिनं मविशंस्तत्रत्यपौरजना-
नामपि हास्यपात्रं भविष्यामि । तदियमेवैका देवी ज्ञातविदर्भपथाभिज्ञाना कुण्डिनमुप-
सर्पतु । (प्रगल्भम्) भगवन् ! सौहृदसदृशमनुशिष्टवानसि ।

तापसः—(सहर्षमात्मगतम्) अनुष्ठितस्तावदेको गुरोरादेजः । पर
द्वितीयमनुनिष्ठामि । (ऊर्ध्वमवधोय प्रकाशं समयम्) कथं ललाटन्तपस्तपनः ?
वर्तने सन्ध्याविधिः । महाभाग ! अनुजानीहि मां मध्याह्नसन्ध्यासेवनाय ।
चोत्तरेण पर्वतमकुटिलः कुण्डिनस्य पत्न्याः (इत्यभिधाय निःकान्तः)

राजा—अस्मान् सरसः कमलदलपुटकैः सलिलमाहरामि, स्वयं च पिबामि
(सनेद्य) धिग् मां ध्यसनोपपातविस्मृताचित्याचरणम् । अनुपशान्तपिपासायां देव्यां
कथयहं पयस्यामि ? भवतु, जलमादाय तत्र गच्छामि । (तथा कृत्वा परिक्रम्य)
कथयिषं मयाऽपहातव्या । आः ! ज्ञातम्, निद्रायितां सन्त्यज्य ग्रजामि । (विन्येक्य)
इयं देवी, देवि ! इदं वारि उपस्पृशतु देवी । (दमयन्ती उपस्पृशति) देवि ! अयं ते
विदर्भेषु ग्रजन्त्याः (पुनः सराङ्ग्य) अयं विदर्भेषु गच्छतामध्वनीनाम-
कुटिलः पत्न्याः ।

दमयन्ती—(समयमात्मगतम्) (१) हा ! हृदग्निं मन्दभाङ्गी । किं मं
परिचङ्कुषामो अज्जउत्तो, जं एवं जंपेदि ? अहवा पडिहदममंगलं । एयं खु पिवा-
नाखिन्नकण्ठस्स अज्जउत्तस्स वयणाखलिदं ।

राजा—देवि ! यद्यपेतपरिश्रमा, तदा पुरः भवलितुं यतस्व ।

दमयन्ती—(२) अज्जउत्त ! निद्वारयंति मे लोपणाइं, ता खणं इह
जोव सइस्सं ।

राजा—(सहर्षमात्मगतम्) भियं नः (प्रकाशम्) देवि ! भ्रश्रान्ताऽसि तद्
विनोदय निद्रया क्षणं चङ्क्रमणश्रमम्, अहमपि निद्रास्यामि ।

दमयन्ती—(स्वगतम्) (३) मा णाम मं पसुत्तं परिचरिष्य कयाइ
गच्छे, ता अत्तणो बीवरेण अज्जउत्तं परिवेदिष्य निद्वारयमि ।

(१) हा ! हताऽस्मि मन्दभाङ्गी । किं मां परित्यक्तुकाम आर्यपुत्रो यदेव
जल्पति ! अथवा प्रतिहतममङ्गलम् । एतन् खलु पिपासाखिलकष्टस्य आर्यपुत्रस्य वचनस्तत्कृतम् ।

(२) आर्यपुत्र ! निद्रायेते मे लोचने, ततः क्षणमिहैव शोष्ये ।

(३) मा नाम मां प्रमुत्तां परित्यज्य कदाचिद् गच्छेत्, तदात्मनश्चीवरेण
आर्यपुत्रं परिवेष्ट्य निद्रामि ।

(तथा कृत्वा शयनं नाटयति)

राजा—(विलोक्य) कथं चरणचङ्क्रमणगादप्ररुदमात्रपरिश्रमेण क्षणा-
देव निद्रामर्कर्ममधिरुदा देवी । तदारभ्यते घण्टालकुलालङ्करणं कर्म । (उत्पातुमि-
च्छति । साशङ्क्य) कथमिति निविडमापीदृश्य मामियं विरहकातरा शेते । तपस्विनी
मामवधारयति मुखमधुरमवसानदारुणं कालकूटफलम् । सरले ! मुञ्च मुञ्च भिन्नग-
त्परितापावापहेतुः सर्वभक्षी नलरूपेणानलोऽस्मि । अपि च भर्तृवत्सले !

विभासपातिनमकृत्यकारं श्वाकं

मा मां स्पृश श्लथय दोःपरिरम्भमुद्राम् ।

अस्मादशामकरुणैकशिरोमणीनां

सर्वसहाऽपि विरमस्त्यनुपङ्गपापान् ॥ १२ ॥

(शनैर्दोःपरिरम्भमुन्मुच्य साशङ्क्य) कथमम्बरेण परिवेष्टितोऽस्मि । (विहस्य)
अपि यत्नपरे ! किमीदृशैः प्रयत्नैरुपेक्ष्यति क्रूरकर्मपटीयान् नलः ? यस्त्रिजगद्ग्रन्थनेन
मेम्णा न ध्यते तस्य शृणालतन्तुपेक्षलमम्बरं किमादधीत ? एष तरवारिणा चित्त्वा
गच्छामि । (कृपाणं प्रति) सखे ! दर्शय फलमात्मसन्निधानस्य । (सरोपम्) कथं
कृपालुरिव विलम्बसे ? किञ्च नलस्यासिरसि दयालुधेतिव्याहृतं चरितम् । अपि च—

घनं मेमग्रन्थि सदयमपि चिच्छेद हृदयं

कृपा केयं ग्रही स्फुरति हृदि निरसिन्धु ! भवतः ?

यदद्यापि च्छेत्तुं न सहसि विदर्भेन्द्रतनया—

नितम्बस्तम्बाङ्गुल्यण्णपरिधानांशुकपिदम् ॥ १३ ॥

भाः ! ज्ञानम्, इत्तं सखायमेवेक्षते । (दक्षिणहस्तं प्रमार्य सरोपम्)

त्वया तावत् पाणिः प्रसभमुपगूढः परिणये

त्वमेवास्याः पीनस्तनत्रघनसौरभ्यसचिबः ।

तनच्छेत्तुं वासः कुलकृप ! कृपाणं कर ! धरं—

शुटन्मर्मोत्सङ्गः कथमह ! नोपैपि विलयम् ? ॥ १४ ॥

अपि च—

देवीनीविच्छिदाश्लोम ! निर्दाक्षिण्याशिरोमणे !

मराच्यः स विरिञ्चोऽपि इत्थ ! स्वां दोक्षेणं सृजन् ॥ १५ ॥

(विमृश्य)

यादि वा धृतकारस्य न नामाकृत्यमस्ति ते ।

आः ! गृहाण कृपाणं हुं हुं विधेहि द्विर्धाशुकम् ॥ १६ ॥

(अंशुकं द्विर्धाकृत्य शनैस्त्याय)

भ्रातधूत ! वयस्य केसर ! सखे पुत्राग ! यामो वयं

मा स्मास्माकमनार्यकार्यपरतां जानीत यूयं हृदि ।

धूतेच्छा क्व च कूबरस्य निपधामर्तुः क्व चार्क्षर्जयो

वेदर्भात्यजनं क्व चैव निखिलः कल्पः प्रसादो विधेः ॥ १७ ॥

भवतु, चरमं देवीवदनेन्दुविलोकनं कृत्वा ब्रजामि । (विलोक्य साध्वम्)

स्पृशति न मणिज्योत्स्नाच्छन्नं निशान्तजुषः पुरा

मुचिरमनिलोऽप्यङ्गं यस्या नलादिव शङ्कितः ।

विगतशरणा क्षुत्सामाङ्गी पट्टचरधारिणी

वनश्रुति हहा ! सेयं शेते विदर्भपतिमसूः ॥ १८ ॥

हे देवि ! एष कर्मचण्डालो नलः प्रयाति । (कतिचिन् पदानि दत्त्वा सरोपमात्मानं प्रति) आः क्षत्रियापसद ! पुरुषसारमेय ! भर्तृजालम् ! श्वपाकनायक ! कृपाविकल ! हतनल ! कथमिमामेकाकिनीमात्मैकशरणां सधर्मचारिणीमस्मिन् गहने बने सन्त्यज्य प्रचलितोऽसि ? भवतु, वनदेवताः शरणं कृत्वा ब्रजामि । (प्रतिनिवृत्य दिशोऽवलोक्य)

कश्चित् काननदेवताः ! शृणुत मे यस्या वपुः कल्पयन्

जातः शिल्पिगणाग्रणीः कमलभूः सेयं विदर्भात्यजा ।

अस्याः कर्कशकर्मणा मियतमाभासेन निष्कारणं

त्यक्तायाः शरणं स्थ मा स्म नलवन्निस्त्रिंशतां गच्छत ॥ १९ ॥

(पुनरङ्गलि बद्धा)

निद्राच्छेदे क्व दयित ! गतोऽसीति तारं वदन्ती

विन्यस्यन्ती दिशि दिशि दृशं बाष्पकल्लोललोलाम् ।

देव्यः ! सर्वा वनवसतयो मातरः ! प्रार्थये व-

स्तत् कर्तव्यं कलयति तथा कुण्डिनाध्वानमेषा ॥ २० ॥

(नेत्र्ये)

(१) अञ्ज ! एदं सिधिल्लसल्लिपूत्तिदं शलं, ता एहि मन्यवाहस्म गइय करेमि ।

राजा—कथं परणवासी कोऽप्यागच्छति (मागद्वय) यदि कथमप्येषा शवरस्यास्य कोन्दाहमेन निद्रामपजघ्नात् तदा भामववधीयान् । नह् प्रजाम्पयाम् । देवि ! तदानीं चरममाभाष्यसे । वनदेवतास्ते शरणम् । एष पापिष्ठश्रेष्ठो निर्गिन्दन्नि-
रोमणिः परवञ्चनाचतुरः क्षत्रियापदेशेन ब्रह्मराक्षसः घ्नतकर्म चाण्डालचपवर्मी नन्दः
प्रयानि । (इत्यभिधाय पूर्ववत् निःशब्दः)

(ततः प्रविशति पुरुषः)

पुरुषः—(२) अञ्ज ! एदं सिधिल्लसल्लिपूत्तिदं शलं । ता एहि मन्यवाहस्म
करेमि (परिक्रम्य विलोक्य च) कथं इति वा ! अम्मो ! अदिल्लिणी ! दीमाणहे कथं अरणे
एगागिणी (सदयम्) या एदं केवि भुवनाकाले लवणसे भिखरंमं भौं खाए । ता
उत्थावए हगे । अञ्जे अञ्जे । उत्थेहि उत्थेहि (सरोजम्) कहं अडनिदाए मुदा विव
न मुणेदि शहं ? भोदु, उप्पाटिय एदं असन्य मएमि । (तथा कृत्वा निःशब्दः)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(१) आर्य ! एतन्निदिशमल्लिपूत्तिदं शलं, तदेहि मर्षवहाय गन्तुं कथयस्मि ।

(२) आर्य ! एतन्निदिशमल्लिपूत्तिदं शलं, तदेहि मर्षवहाय कथयस्मि ।

कथं स्त्री ! अहो ! अतिरूपवती, हा ! कथमरण्ये एवमिदं ? देवतां कोऽपि बुद्ध्यावगते
राक्षसो भक्षये वा तादृशेन (!) । तदुत्पत्तयाम्बह । अर्ये ! अर्ये ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । वर
मनिनिद्रया मुने न दुर्गेति दम्बह ! भवतु, उत्तरार्द्धमप्यस्य कथयस्मि ।

(विमृश्य)

यदि वा द्यूतकारस्य न नामाकृत्यमस्ति ते ।

आः ! गृहाण कृपाणं हुं हुं विधेहि द्विधाशुकम् ॥ १६ ॥

(अंशुकं द्विधाकृत्य शनैस्त्याय)

भ्रातशूत ! वयस्य केसर ! सखे पुन्नाग ! यामो वयं

मा स्मास्माकमनार्यकार्यपरतां जानीत यूयं हृदि ।

द्यूतेच्छा क्व च कूधरस्य निपघामर्तुः ॥ चार्क्षर्जयो

वैदर्भात्यजनं क्व चैव निखिलः कल्पः प्रसादो विधेः ॥ १७ ॥

भवतु, चरमं देवीवदनेन्दुबिलोकनं कृत्वा ब्रजामि । (निश्चोक्य साक्षम्)

स्पृशति न मणिज्योत्स्नाच्छयं निशान्तजुषः पुरा

मुचिरमनिलोऽप्यङ्गं यस्या नलादिव शङ्कितः ।

विगतशरणा क्षुत्क्षामाङ्गी पटच्चरधारिणी

वनभुवि हहा ! सेयं शेते विदर्भपतिमसुः ॥ १८ ॥

हे देवि ! एष कर्मचण्डालो नलः प्रयाति । (कतिचित् पदानि दत्त्वा सरोपमात्मानं प्रति) आः क्षत्रियापसद ! पुरुषसामेय ! भर्तृजाल्म ! श्वपाकनायक ! कृपाविकल ! हतनल ! कथमिमांशकाकिनीमात्मैकशरणां सधर्मचारिणीमस्मिन् गहने वने सन्त्यज्य प्रचलितोऽसि ! भवतु, वनदेवताः शरणं कृत्वा ब्रजामि । (प्रतिनिवृत्त्य दिशोऽवलोक्य)

कश्चित् काननदेवताः ! शृणुत मे यस्या वपुः कल्पयन्

जातः शिल्पिगणाग्रणीः कमलभूः सेयं विदर्भात्मजा ।

अस्याः कर्कशकर्मणा प्रियतमाभासेन निष्कारणं

त्यक्तायाः शरणं स्थ मा स्म नलवन्निर्दिशतां गच्छत ॥ १९ ॥

(पुनरङ्गलिं बद्धा)

निद्राच्छेदे ॥ दयित ! गतोऽसीति तारं वदन्ती

विन्यस्यन्ती दिशि दिशि दृशं वाष्पकल्लोललोलाम् ।

देव्यः ! सर्वा वनवसतयो मातरः ! मार्थये व-

स्तु कर्तव्यं कलयति तथा कुण्डिनाध्वानमेवा ॥ २० ॥

(नेत्रे)

(१) अञ्ज ! एवं त्रिशूलशूलिलपूजितं द्रव्यं, ता एहि मन्त्रवाहम् गडुय कहेमि ।

राजा—कथं पङ्कजासी कोऽप्यागच्छति (माताङ्क) यदि कथमप्येषा शवरस्यास्य कोन्दाहनेन निद्रापपनयान् तदा मापनवधीयान् । तद् व्रजाम्पदम् । देवि ! तदानीं चरममाभाष्यसे । वनदेवनास्ते शरणम् । एष पापिष्ठथेष्टो निगिन्निश-रोमणिः परवञ्चनाचतुरः क्षत्रियापदेशेन द्रष्टव्यज्ञमः पुङ्गव्या चाण्डालवचवर्मी नलः प्रयानि । (इत्यभिधाय पूरुर्तन् निष्क्रमन्तः)

(ततः प्रविशति पुनः)

पुरुषः—(२) अञ्ज ! एवं त्रिशूलशूलिलपूजितं द्रव्यं । ता एहि मन्त्रवाहम् कहेमि (परिक्रम्य विवेक्य च) कथं इति कत ! अम्मो ! अट्टिलिखिणी ! ईषाणं कथं अट्टणे पगागिणी (तदप्य) मा एवं केवि सुखवाक्यान्ते म्मग्दसे भिक्खवेण नो ग्वाए । मा उत्थावए हगे । अञ्जे अञ्जे ! उत्थेहि उत्थेहि (मत्तप्य) बई अट्टिनिदाए मुदा विव न सुजेदि द्दहं ! भोद्दु, उप्पादिय एटं अम्मन्ध नएमि । (तथा हृत्वा निष्क्रमन्तः)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(१) आर्य ! एतन् त्रिशूलशूलिलपूजितं द्रव्यं, तदेहि मन्त्रवाहम् गडुय कयदमि ।

(२) आर्य ! एतन् त्रिशूलशूलिलपूजितं द्रव्यं, तदेहि मन्त्रवाहम् कयदमि । कथं मीत ! अहो ! अत्रिकपानी, हा ! कथयस्ये एतन्निर्ण ! देवो बहेमि बुद्धिमान्ते राजसो धनवे वा गार्हपत्ये (!) । तदुत्तरकथयस्यह । अर्ये ! अर्ये ! उत्तरे उत्तरे । कथं विनिर्दिष्टा मतेन न दूजेने दण्डव ! धनू, उत्तरार्द्धकथयस्य अदमि ।

पष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नलः)

नलः—(दमयन्तीमनुसृत्य सानुतापम्)

राज्यं हारितवानहं नहि नहि व्याघ्रत्त सर्वं विधि—

देवीं ह्यप्यजमस्मि तत्र विपिने यद्वा स्त्रियो बन्धनम् ।

तां पश्येयमहं वनेऽथ गहने तस्याः कुतः प्राणितं

हिमे नो न दया दुरोदरकृतः का वा त्रपा का कृपा ? ॥ १ ॥

(पुनः सख्येम्)

नास्मार्पे नयमस्मि नाधिभनसं प्रेमाणमाशिश्रियं

नाकार्षे कुलमुज्ज्वलं हृदि कृपां पापो न वाऽजीगणम् ।

तां तस्मिन् गहने वने विरहयन् कर्माचरं दुर्जरं

धिग् मां नाहमवेक्षणीयवदनो नार्हामि पङ्क्तिं सताम् ॥ २ ॥

अहह ! कथमनिमित्तशत्रुदुरात्पाऽहमात्मैकशरणां तां तपस्विनीमपाकृतवान् !

(ऊर्ध्वमवलोक्य)

न प्रेम नाप्यभिजनं न गुणं न सेवां

चित्ते दधत्युपकृतिं किल ये श्रयन्तः ।

किं दैव ! नैव निर्हता भवता हतास्ते

गर्भस्थिताः प्रसवमात्रभृतोऽथ मर्त्याः ॥ ३ ॥

(स्मृत्या सचिन्तम्)

स्फुरति तिभिरे धूकत्राते ध्वनत्यतिभैरवं

ककुभि ककुभि व्यालानीके विसर्पति सध्वनौ ।

चरममचलं याते पत्यौ रुचां चकितेक्षणा

शरणमधिकं भीरुदेवी करिष्यति किं वने ? ॥ ४ ॥

(विमृश्य)

ताननिपथेन भुजगरूपमास्थाय समयोचितमनुनिष्ठोऽस्मि । इदमप्यतिरमणीय-
माचरितं तानेन यन्मम रूपं विपर्यासितम् । अनुपलक्षितरूपो हि मुखमेवाहमिदानीम-
योध्याधिपनेरभ्यर्णे सुपकारादिकर्माण्यादधानः स्थास्यामि । (साश्रयेम्) अहह ! पश्य

कीदृशी गुरमघरामृदिरामादिता तातेन । सर्वथा भूर्भुवःस्वरस्येऽपि नासाध्यमस्ति
तपसाम् । (सविषादम्) अहो ! मे महान् प्रमादः । नन्वं जीवलकेन महीपतेर्दधिपर्ण-
स्याज्ञया विदर्भागतभरतैः प्रयुज्यमानं नाटकमवलोकितुमाकारितोऽस्मि । तद् ग्रामाणि
त्वरितम् । अपि नाम नटेभ्यः कापि दमयन्तीप्रवृत्तिसि लभ्येत । (परिक्रमति ।
नेपथ्यमगच्छत्य) कथमयमिच्छाकृन्तविलको देवो दधिपर्णः सपर्णनाम्नाऽमात्येन सह
अल्पव्यासे । जीवलकोऽप्यत्रैव तिष्ठति । भवतु, प्रणमामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा)

राजा—अमात्य ! पश्याकृन्तिरुद्धमस्य बाहुकनाम्नो वैदेशिकस्य कलासु
कौशलम् । किमेतस्य सर्वाङ्गवक्रस्य तदिदमश्वलक्षणवैलक्षण्यम्, सोऽयं मूर्धपाकविधिः,
सेपमपरास्वपि पियागु चानुरी सम्भवति ।

सपर्णः—अस्मिन् नयनोद्देशाजने कलाकलापमावपन्नसंशयं विरश्चिभ्रान्तः ।

जीवलकः—देव ! बाहुकः प्रणमति ।

राजा—बाहुक ! इम आस्यताम् । (नलः प्रणम्योपविशति)

(स्मृत्वा) किमपि विरयन्ति रङ्गोपनीविनः ?

जीवलकः—भो भरतपुत्राः ! अस्तूयतां नाटकम् ।

(प्रविश्य)

सूत्रधारः—नलान्वेषणनामप्रसङ्गाभिनयावधानाय महाराजं दधिपर्ण-
मभ्यर्पये ।

नलः—(स्तगतम्) कोऽयं नलः ? किमहमेव ? यदि बाऽपारे जगत्पारावारे
न दुर्लभो नामसंवादः ।

राजा—एष सावधानोऽस्मि । ततः अस्तूयताम् ।

(नेपथ्ये)

(१) ॥ अञ्जलम् ! परिचायादि मं, भाषामि-एगागिणी करालबाल-
विहारे रसगुहरे ।

(१) ॥ आर्यपुत्र ! परित्रायस्व मां, विभेमि एवकिनी करालव्यालविहारेऽप्यगुहरे ।

नलः—(स्वगतम्) मयेव दुरात्मना केनाप्येकाकिनी गहने वने किं प्रिया परित्यक्ता ?

राजा—अमात्य ! मयमेऽपि नाटधारम्भे कष्टमतिकरुणो रसः ।

(नेपथ्ये)

अये पिङ्गलक ! तामनुकूलय तपस्विनीं येन सार्यवाहान्तिकं नयामः ।

सूत्रधारः—यदमी दमयन्ती-गन्धार-पिङ्गलकनेपथ्यधारिणो रङ्गोपजीविनः संरभन्ते, तज्जाने प्रवृत्तं नाट्यम् । तदहमपि कार्यान्तरमनुनिष्ठामि ।

(अञ्जलिं बद्धा)

जयति स पुरुषविशेषो नमोऽस्तु तस्मै त्रिधा त्रिसन्ध्यमपि ।
स्वमेऽपि येन दृष्टं नेष्टवियोगोद्भवं दुःखम् ॥ ५ ॥

(इत्यभिधाय निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति दमयन्ती गन्धारः पिङ्गलकश्च)

गन्धारः—आर्ये ! अलमतिप्रलपितेन । आगच्छाचलपुरपायिनो धनदेव-
नाम्नः सार्यवाहस्याभ्यर्णम् ।

दमयन्ती—(१) अञ्ज ! अचणो भक्तारं गयेत्तदस्सं ।

गन्धारः—आर्ये ! कस्ते पतिः ?

नलः—(समन्धममागमनम्) किमेपाऽभिधास्यति ?

दमयन्ती—(२) निसदाहिद्री नलो ।

नलः—(स्वगतम्) आः पाप ! नलहतक ! विन्दीपस्व । किमतः परं प्राणिपि ! ध्रुवमुपरता देवी । कयमपरथा नाट्येषु तन्मतिविश्वेन व्ययहारः ।

पिङ्गलकः—(सतोषम्) (३) शिथिले ! किं तेन कलकम्मणा घंटा-
लेन कलिरममि ! ता सन्यवाहपासं एहि ।

(१) अर्य ! अग्न्यनो भक्तारं गयेत्तद्विन्ध्यमि ।

(२) निरवधिनिर्नेत्रः ।

(३) शिथिले ! किं तेन कलकम्मणा कलिरममि ! तामासं दहार्थमिदि ।

राजा—(सहर्षम्) साधु भो भरत ! साधु ! स्वप्नेऽप्यदृश्यवदनोऽसौ येन-
यमेकाकिनी परित्यक्ता ।

नलः—(सरोपमिव) अस्पृश्योऽश्रोतव्योऽग्राहनाया चेत्यप्यभिधीयताम् ।

गन्धारः—तर्हि गवेपय कापि ।

दुमयन्ती—(१) एदर्सि सरो मह निमिचं समिन्मणोदुं गदो भवि-
स्सदि । ता इत्य गवेसिस्सं ।

गन्धारः—वाले ! मूढाऽस्ति । यस्त्वां गुणामपमहाति, स किं त्वपिमित्त-
मन्धः समानयति ?

दुमयन्ती—(२) अथ मा एवं भण । अहं प्राणेर्हितो त्रि अज्जउत्तरम
पियदरा ।

राजा—परित्यागेनाप्यमुना निवेदितं त्वयि भर्तुः श्रेय ।

दुमयन्ती—(परित्याग्य) (३) कथं एदं सरो, न उण अज्जउत्तो
दीसदि । भोदु, एदं चक्रवायपरणिं पुच्छामि ।

सहि ! चक्रवायदइए ! दइयं किं मह न साहसे साहसा ?

पियविरहिणाण दुपत्तं पयपत्तं तुज्जमणुनिचं ॥ ६ ॥

राजा—उचितमुक्तवती ।

अनुभूतं न यद् येन रूपं नावति तस्य सः ।

न स्वतन्त्रो प्यथा वेत्ति परतन्त्रस्य देहिनः ॥ ७ ॥

दुमयन्ती—(विगृह्य) (४) पियणयगप्विदा ण परिचरणं परि-
च्छदि । (सरोपम्) इति रहंगिए ! केरितो दे एम पियणयदप्पो ?

(१) एतस्मिन् सरसि मम निमित्तं मन्त्रिज्यानेन गतो भविष्यति । तद्वत् गवेपयिष्यति ।

(२) अथ मैत्र भण । अहं प्राणेभ्योऽपि आर्यपुत्रस्य प्रियतरा ।

(३) कथमेतत् सरो न पुनरायं पुत्रो दृश्यते ! भवतु एतां चक्रवाक्यद्विणीं पृच्छामि ।

सति चक्रवाक्यद्विते ! दयितं किं मम न कथयसि महसा ?

प्रियविरहितानां दुःखं श्रव्यं तत्रानुनिष्यस ॥

(४) प्रियप्रणयगर्विता न प्रविशन्तं प्रतीच्छति । मयि स्थिति ! वीरस्य एव

प्रियप्रणयदर्पः ?

अहं पि पुरवं ईदिस यासं । संपदं-ज्जेव अणाहा जादा ।

गन्धारः—(सात्वत्) आर्ये ! कियेपा तिरथी बराकी जानाति ?

दमयन्ती—(१) ता अन्नत्य पुच्छिस्सं ।

(विलोक्य संस्कृतमाश्रित्य च)

मातः कुञ्जरपत्नि ! तात हरिण ! भ्रातः शिखण्डिन् ! कृपां

कृत्वा द्यूत मनाक् प्रसीदत कृतो युष्माकमेपोऽञ्जलिः ।

दृष्टः कापि गवेपयन्निह बने भीमात्मजां नैपथो

भूपालः सरणिं सृजन्नविरलैर्वाष्पोर्मिभिः पङ्क्तिनाम् ॥ ८ ॥

पिङ्गलकः—(२) अज्जे ! कीस उणं तेण पदिणा तुमं पडिचत्ता सि ?

दमयन्ती—(सत्वाप्स्य) (३) अज्ज ! दोसं न याणामि ।

अप्पा समप्पिओ पदमदंसणे वणमिणं च सह चलिया ।

सुवणेमि पई अणं न महेमि तद्दा वि परिचत्ता ॥ ९ ॥

अहवा पडिहदममङ्गलं । नाहं अज्जउत्तेण परिचत्ता, किं तु मह दुक्ख-
विणोयणत्थं परिहासो फट्ठो ।

(पुनराकाशे)

(४) एगाणिणी अहं भीलुगा य निम्माणुसं च वणमिणमो ।

ता एहि एहि प्रिययम ! अलाहि परिहासकीलाए ॥ १० ॥

अहमपि पूर्वमीदृश्यासम् । साम्प्रतमेवानाथा जाता ।

(१) तदन्यत्र प्रश्यामि ।

(२) आर्ये ! किं पुनस्तेन पत्या त्वं परित्यक्ताऽसि ?

(३) आर्य ! दोषं न जाने ।

आत्मा समर्पितः प्रथमदर्शने वनमिदं च सह चलित्वा ।

स्वमेऽपि पतिमन्यं न काङ्क्षामि तथापि परित्यक्तः ॥ ९ ॥

अथवा प्रतिहतममङ्गलम् । नाहमार्यपुत्रेण परित्यक्तः, किन्तु मम दुःखविनोदनार्थं
परिहासः कृतः ।

(४) एकाकिन्यहं मीलका निमर्त्तुं च वनमिदम् ।

तदेहि एहि प्रियतम ! अलं परिहासक्रीडया ॥ १० ॥

सपर्णः—(सरोपमुत्थाय) आः ! शैलूपापसद् ! येनेयं पतिव्रता गहने बने निर्निमित्तमग्राहनाम्ना चण्डालेन परित्यक्ता, तमपि पापीयांसं क्षोणीपतिमभिदधासि ?

राजा—अमात्य ! स्वस्थो भव, नाटकमिदम् ।

(सपर्णः सञ्जमुपविशति)

नलः—(राजानं प्रति)

एनामरण्यश्रुति मुक्तवतोऽपि दोषो-

न्येषो नलस्य न मनागपि किन्तु तेषाम् ।

राजा—(सभयम्) येऽस्या एतामवस्थांमवलोकयन्ति ?

नलः—नहि नहि

यैरेष कल्पमयो न कृतस्तदानी-

मेवाग्निसादपनयैर्हतलोकपालैः ॥ १३ ॥

राजा—(सरोपम्) बाहुक ! वृथा भगवतो लोकपालानुपालम्भसे । ननु नलं पश्यन्तोऽपि पापेनोपलिप्यन्ते लोकपालाः, किं पुनर्व्यापादयन्तः ?

पिङ्गलकः—(साख्यम्) (१) अज्जे ! न य से पाविहे तुह पदी, किं पुण एसा पडिच्छाया ।

दमयन्ती—(२) अज्ज ! एसा मम ज्जेव पडिच्छाया, न जण अज्जउत्तो ? ता किं सबकं ज्जेव परिचत्तमिह ?

(आत्मानमवलोक्य सखेदम्)

मुक्ताहार ! विहारमातनु ननु स्वैरं कचित् साम्प्रतं

गुप्पापीड ! किमद्य पीडयसि मे सीमन्तसीमाङ्गणम् ?

मञ्जीराणि ! रणन्ति किं श्रवणयोः शुष्णीथ दुःस्थां व्यथां ?

त्यक्ता तेन यदर्थमर्थितवती गुप्पासु मैत्रीमहम् ॥ १४ ॥

राजा—(सरभसमुत्थाय) पतिव्रते ! पतिव्रते ! विशरारुणि प्रायेण शरीरि-
प्रेमाणि । विशेषतस्तव तस्य भर्तुरकुलीनस्य । तदलममुना गवेपितेन । अस्माक-
मभ्यर्णमुपैहि । इतः प्रमृति नस्तत्रभवती देवता वा माता वा सुता वा ।

(१) आर्ये ! न च स पापिष्ठमव पतिः, किं पुनरेषा प्रतिच्छाया ।

(२) आर्य ! एषा ममैव प्रतिच्छाया न पुनरार्थपुत्रः ! सन् किं सत्यमेव परित्यजामि ?

सपणः—देव ! कोऽयं व्यामोहः ? ननु विह्वलं मया देवाय नटविर्भाषिकेयम् ।
सिंहासनालङ्करणेन प्रसादः कियताम् ।

(राजा सविन्ध्यमुपविशति)

नटः—(सवेदमात्मगतम्)

पातः ! मसीद वगुधे ! बिहिनोऽञ्जलिम्ने

पातालमूढपथिकं विवरं प्रयच्छ ।

आशीर्लतामतपनेषु फणीन्द्रवक्त्र-

फोणाशयेषु ननु येन भवामि ज्ञानः ॥ १५ ॥

दमयन्ती—(शिथिलं परित्राप्य) (१) कथं मग्नहण्डं बहति ? न
सक्रेमि दिनेसरतावसंतापेण परिषमिदुं ।

(ऊर्ध्वपक्ष्मणेभ्यः सहाय्यम्)

हा देव दिनेसर ! किं दरेसि विरणेहिं देरदरणेहिं !

अहं सो निसदादिर्षई अदययणो किं तुरं पि तरा ॥ १६ ॥

राजा—(सरभमं दमयन्तीं प्रति)

आः शीरत्न ! पतिप्रते ! ज्ञातमनेः प्रूरस्य दुष्टाभ्यनः

पत्युस्तस्य पुनः पुनः सकलदुर्षा मा मा घृष्टाणाभिषास् ।

तस्मात्प्रवक्ष्यामि कथं च निरिष्या पर्येष मेर्यं मदा-

धेनेऽस्मां ननु बाहूकथं महता पापेन संक्षिप्यते ॥ १७ ॥

नटः—(सरोषम्) विषमिदमपरिहाणमुच्यते देवेन । हूरचवर्तनीं नलोऽस्मि,
योऽप्रकाण्डे देवीमेकाकिर्नीं गहने वने निर्लज्जः मन्व्यजामि । तस्य वरमपि पाप्मनि
का किराजह्ना ।

राजा—(समन्वयम्) वरन्वमसि !

(१) कथं मग्नहण्डो बहति ? न ज्ञातेमि दिनेसरतावसंतापेण परिषमिदुं ।

हा देव दिनेसर ! किं दरेसि विरणेहिं देरदरणेहिं !

अहं सो निसदादिर्षमिदुं अदययणो किं तुरं पि तरा ॥ १६ ॥

नलः—(स्तगतम्) कथं त्रिपादमूर्च्छालेन मयाऽऽज्वा प्रकाशितः ! भवतु,
(प्रकाशम्) बाहुकम्पकारोऽस्मि ।

राजा—तत् किं नलोऽस्मीत्युक्तवानसि ?

नलः—किमहं नलोऽस्मीत्युक्तवानुनानुक्तमपि नाद्वयसाकुलितचेना देव एव-
मशृणोत् इति सन्देहः ।

राजा—ध्रुवमहमस्मि भ्रान्तः । अपरया क स महाराजनिपथस्यापत्यं
दर्शनीयरूपो नलः, क भवान् सर्वाङ्गविकृताकृतिः !

नलः—(ऊर्ध्वमवलोक्य स्वगतम्)

कल्पान्तकल्पमुपकल्प्य महो दिनेश !

मां भस्मसात् कुरुतरामचिराय पापम् ।

विश्वासघातजनितेन न चेदनेन

पापेन हन्त ! नियतं परिण्यसे त्वम् ॥ १८ ॥

पिङ्गलकः—(१) अज्जे ! जदि दिणेशलकिलणेहिं अदिचिलं संताविदा
सि, ता एदम्मि सह्यालनिकुंजे पविश ।

गन्धारः—(पुरो भूत्वा) इत इत आर्या ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

(विलोक्य सभयं निवृत्त्य च) आर्ये ! निवर्तस्व निवर्तस्व । चिरमरुदगाडबुधु-
क्षाक्षामकुक्षिः प्रतिनादमेदुरेण ह्वेडानिनादेन समन्ततः शोषयन् वन्यस्तम्बेरमाणां
मदजलानि करालजिह्वाजटालवक्कुहरस्तरुणगुञ्जापुञ्जारुणेषणः प्रतिक्षणं लोल-
लाङ्गूलदण्डेन साटोपमाच्छोटयन्नविनीठमेकः केशरिकिशोरः सहकारनिकुञ्जाभ्यन्त-
रपधिवसति ।

दमयन्ती—(२) अज्ज ! मज्जे केसरी चिट्ठदि ? दिट्ठिया फरिस्तदि
मे दुखवमोक्खं ।

(१) आर्ये ! यदि दिनेशरकिरणैरतिचिरं सन्तापिताऽसि, तदेतस्मिन् सहकारनिकुञ्जे
प्रविश ।

(२) आर्य ! मध्ये केसरी तिष्ठति ? दिष्टया करिष्यति मे दुःखमोक्षम् ।

(पिङ्गलस्ये किञ्चेत्य सभयं नश्यति)

दमयन्ती—(१) योदु. उवसण्यामि णं ।

नलः—(विज्ञेय मसम्भ्रममात्मगतम्) कथं देवीं पञ्चाननो व्यापादयितु-
मपक्रान्तः । हा । इतोऽस्मि । (त्रिमुद्य) वीरग्राणीः खल्वसौ तदमुं सामप्रयोगेण
वारयामि ।

(सरभसमुत्थाय)

एकाकिन्यबला वियोगविधुरा योरान्तरप्रान्तर—

क्षोणीपादविहारनिष्ठितवपुस्त्वग्मांसरक्तस्थितिः ।

अस्यां कान्तकरालवक्त्रहरे भस्यापितायां हरे !

किं शौर्यं भवनोऽतिशायि भविता को वा बुधुःसाक्षयः ? ॥ १९ ॥

(विज्ञेय) कथं साम्ना न विरमति ? भवतु दानप्रयोगं दर्शयामि ।

अथ तीव्रधुषा सत्यमौचित्यमतिवर्तते ।

मुञ्चैनां नहि मां मुदस्व पतितोऽस्मि तथा(वा)ऽग्रतः ॥ २० ॥

(इति रत्नभूमौ पतितुमिच्छति)

राजा—अलमलमतिसम्भ्रमेण । बाहुक ! ननु नाट्यमिदम् ।

नलः—(सलज्जमात्मगतम्) किमिदं मया शोकव्याकुलेन व्यवसितम् ! भवतु ।

(प्रवदाम्) देव ! कठणारसातिरेकेण विस्मारितोऽस्मि ।

दमयन्ती—(उपमृत्य कण्ठीरवं प्रति)

मा वा मीणय नैषधस्य नृपतेः काञ्चित् प्रवृत्तिं दिश-

न्मात्मानं यदि वा दिवाकरकरैर्भूयेन देहेन मे ।

हावप्यद्य पयाविर्मां मम मनःश्रीत्यै ततस्ते मियं

यन् पुष्पात्यचिरान् तदाचर हरे ! मा स्थापिन्नङ्कनं कृयाः ॥ २१ ॥

(विज्ञेय) (२) कथं एष परम्बुहो जादो ? न किंपि पदिष्यणं पयच्छदि ।

राजा—बाहुक ! ध्रुवमयं भृगारिरेतस्याः पतिव्रताव्रतनभावेण मतिहतः ।

(१) भवतु, उपसर्गाम्येनम् ।

(२) कण्ठमेव पराङ्मुखो जातो ! न विमतिं प्रतिवचनं प्रयच्छति ।

नलः—(स्मृतम्) दिष्ट्या स्वयमेव प्रतिनितृत्तपरिष्टम् । तद्दहमनः परमृत्पाय
नाद्यं निवारयामि । येन मे पुनर्देवीविनिपातदर्शनं न भवति ।

(सत्सम्भ्रमुत्पाय साक्षेपम्)

अपारे कान्तारे व्यसनशतकीर्णं प्रतिदिनं
कियत्कृत्वः सत्त्वं स्फुरति भृशमस्याः फलति च ।
नटा ! नाट्यं हंहो ! तदिह खलु कृत्वोपरमत
यतो द्रष्टुं स्त्रीणां वधविधिमयोग्याः सितिष्ठतः ॥ २२ ॥

सपर्णः—(विहस्य) बाहुक ! किमिदं पुनः पुनरात्मनो विस्मरणम् । कथं
नाद्यमपि साक्षात् प्रतिपद्यसे ? तद् यथास्थानमुपविश ।

दमयन्ती—(१) कथं एदिणा वि न मे दुःखमोक्त्वो कदो ! ता
एयम्नि सह्यारे अत्ताणं उच्चधिष वावाणमि । (दिशोऽवलोक्य) ॥ अज्जउत्त ! एसा
तए निकारणनिक्खरणेण परिचत्ता असरणा दमयन्ती विवज्जदि । अंबाओ वणदे-
वयाओ ! कथिह अज्जउत्तस्स एदं मह वि(व)वसिदं । हा ! अंब पुप्फवदीए ! हा ! ताप
भीमरह ! कहिं सि ? देहि मे पडिवयणं । (लतापाशं कण्ठे बध्नाति)

राजा—(सरभसमुत्पाय) भगवति पतिव्रते ! अलमात्मनो विघातेन ।

सपर्णः—धाले ! किमिदमकृत्याचरणम् ?

जीवलकः—आर्ये ! नार्हसि नवे वयसि दुरात्मनः स्वपतेर्निमित्तमफाण्डे
माणान् परित्यक्तुम् ।

नलः—(सत्सम्भ्रमुच्चैःस्वरम्) देवि देवि ! अलमलमानिसाहसेन । नार्हसि
मामात्मनो वधेन दुरात्मानं कलङ्कयितुम् । अपि च निस्त्रिंशस्य निर्मयादस्य पापोपसः
पत्याभासस्य मय कृते वृथा सतीचक्रावतंसमात्मानं व्यापादयसि ।

गन्धारः—(विलोक्य समयसम्भ्रमम्) अये पिङ्गल ! पिङ्गल ! छिन्दि छिन्दि
पाशमस्या यावदियमद्यापि शसिति ।

(१) कथमेतेनापि न मे दुःखमोक्षं कृतः ! तदेतस्मिन् सहकार आत्मानमुद्बध्य
व्यापादयामि । हा ! आर्यपुत्र ! एषा त्वया निष्कारणनिष्कलणेन परित्यक्ताऽशरणा दमयन्ती
विपत्तेः । अम्बा वनदेवताः ! कथयतार्यपुत्रायैतन्मम व्यवसितम् । हा ! अम्ब पुष्पवति ! हा !
तात भीमरथ ! कुत्रासि ! देहि मे प्रतिवचनम् ।

(विद्वन्महः भगवन्मं चावित्वा म्नासादां त्रिनिति । दमयन्ती मूर्च्छिता पतति)

विद्वन्मह ! धुनमियमपदयन्ती त्रियं कापि विपन्मये । नदिद्वान्नामुन्नादय
सार्यवाहाय समर्यवाहः । (तथा वृत्ता निवन्ती)

गर्माहूः ॥

राजा—परां काष्ठामधिरुदवान् करणो रमः ।

सपर्यः—देव ! रममाणो नाट्यविधिः । कर्णार्थेवन्वर्तमानमीकामितान्कण्ठा
ये पुनरभिनयेष्वपि मन्त्रेषु रममपजरति विद्वान् एव ते न कवयः ।

न तथा हृत्तर्षिषी श्लाघ्या नाट्ये यथा रमः ।

विपारुहप्रमथ्यामृदुदेजयति नीरमम् ॥ २३ ॥

राजा—(स्मृत्वा) बाहुक ! ' देवि ! नाहमात्मनो विपानेन बन्धुपितृभ्यः ।
इत्यभिधानो नल इव मरुपसे । तन् कथय परमार्थ समर्थय नः मार्पनाम् । बन्ध-
मसि ! किमर्थं च दुःस्थावस्यः ?

(प्रविश्य)

प्रतीहारः—देव ! विद्वर्भाषिपतिमेपिनो भद्राभिधानः पुनरो द्वावि वनेने ।

राजा—(समग्रमम्) दीर्घं प्रवेशय ।

प्रतीहारः—यदादिशति देवः

(इत्यभिपद्य निवन्तः । प्रविश्य मद्रः प्रगल्भः)

राजा—भद्र ! किमर्थं भगवन्मपणेनाम्मान् विद्वर्भाषिपतिः परिश्रितवान् ?

मद्रः—महागज ! भीमरथस्य माणेष्वोदपि मिया शुभी मरुग्नि ।

मलः—(समग्रमम्) सा सन्तु दमयन्ती ।

मद्रः—नगमग्याः दानः स्वयंवरशिधि विद्वर्भाषिपतिर्विषादयति ।

मलः—(स्मृत्वा) अहो ! धर्मविद्वः । (पुनः समग्रम्) अहो ! इत्यन्त-
कटाभिधो मयि माणनि दमयन्ती बः परिणेत्यति ?

राजा—नतः विद् ?

मद्रः—नया कथञ्चन मयनिमयं दया आः स्वयंवरमप्यनयोः पतिर्विषा-
सहृदोनि ।

विश्रान्ताखिलगीतवाद्यविधयः सङ्गीतशालामुबो

वार्ताक्षिप्तजनस्य पुञ्जिभिरितः पर्याकुला वीथयः ॥ ४ ॥

राजा—(विलोक्य) बाहुक ! ययाऽयं मन्दमन्दरुदितः ससंरम्भमितस्ततः
परिधावति पौरलोकस्तथा जाने सम्पत्येव कोऽपि विपत्स्यते ।

इतः प्रारभ्यन्ते निचितचितयः पश्य भृतकैः

प्रयाति प्रत्याशं विपमतमर्त्यञ्चनिरितः ।

द्विजन्मानोऽप्येते निधनघनविच्छेदचकिताः

ससंरम्भं धावन्त्यपरिचितशूकास्तत इतः ॥ ५ ॥

नलः—देव ! एतं वृद्धब्राह्मणं पृच्छामि ।

(ततः प्रविशति गृहीतयष्टिर्गमनाकुलचेता वृद्धो ब्राह्मणः)

(उपसृत्योच्चैःस्वरम्) आर्यार्य !

ब्राह्मणः—नियोजयतु यजमानः ।

नलः—वैदेशिकत्वादनभिज्ञोऽस्मि वृत्तान्तस्य, तत् कथय किमिदमति-
तरां करुणम् ?

ब्राह्मणः—महाभाग ! किं कथयामि मन्दभाग्यः ? अकाण्डक्रोधसंरुद्धचेतसा
बेधसा सर्वसंहारः प्रारब्धोऽयं विदर्भपतिकुटुम्बस्य ।

राजा—कथमिव ?

ब्राह्मणः—प्राणेभ्योऽपि मिया विदर्भभर्तुरेकैव पुत्री ।

नलः—(स्वगतम्) तत् किं देवी विपश्चा ? अतः परमपि विधिर्विकारं किं
किमपि दर्शयिष्यति ? (प्रवृत्तः) तत् किं तस्याः ?

ब्राह्मणः—अथ प्रातरेकेन केनापि वैदेशिकेन राजकुले तत् किमपि प्रका-
शितं येन सा चितामधिरोढुमध्यवसिता । पश्य पुरः पुरस्थादवीयसि देशे निकषा
सहकारतरुखण्डं तस्याश्रितिवर्तते । अपरास्वप्येतासु तिसृषु तस्या एव परिकरलोकः
प्रवेक्ष्यति । तदनुजानीहि मां प्राणात्ययसमयप्रवर्त्यमानदानप्रतिग्रहणार्थमुपगन्तुम् ।

राजा—(सविचिन्तितमात्मगतम्) अहो ! सर्वानिशायी द्विजन्मनां निसर्गसिद्धो
छोभानिरेको यद्यप्यन्येऽपि वयसि वृद्धा वृद्धो निधनघनप्रतिग्रहाच्च विरमति ।

नलः—व्रतंस्व सिद्धये ।

भ्रातृपुत्रः—स्वामि महाभागाय (स्वामिपाय मन्दं मन्दं निवेदयन्तः)

राजा—वाहुक ! विप्रस्थाः केनापि वयं स्वयं परस्मात्मानेन । न ह यावत् कोऽ-
प्यरमानुपलभ्यति तावदित एव स्थानाभिरुपेयं पताकिनम् ।

नलः—देव ! क्षणमस्मिन्नेव स्थाने भगवन्निवायताम्, यावदहमप्रतो गत्वा
सम्पत् निर्णयामि ।

(राजा तथा करोति)

(परिवन्ध निवेश्य) कथमियं देवी प्राणपरित्यागसमयोचितनेपथ्या
पिताभ्यर्णे कपिञ्जलस्य सह वर्तते ! अयमपि कलहं सोऽस्मादपि स्वरमुत्त इयमपि
मकारिका ।

(ततः प्रतिनन्ति कथानिर्दिष्टाः सर्वे)

दमयन्ती—(सत्यम्) (१) कपिञ्जले ! पञ्चासहेहि जम्बवं जेन मे दुषलमो-
वर्तं करोदि ।

कपिञ्जला—(२) भद्रिणि ! विम्वेदि विम्वेदि कितिदाहं पि दिपहाहं,
जाव भद्रा सम्मं शुद्धिं लहेदि । न ह पदियज्जनसंघहाओ अविगहाओ हवन्ति ।

दमयन्ती—(३) कपिञ्जले ! अस्मादि विम्वेणे । न ह एदं अगुदपुम्पं
पत्तं शुणीय पाणे धरेहुं सज्जमि । अवि य न हवन्ति अलियाओ अगुहसंसिणीओ
पत्ताओ ।

नलः—(राजतम्) का पुनरनुभवंसिनी वार्ता ! भवतु पूरतामि । (उपसृत्य
दमयन्ती प्रति) आर्थे ! किमर्थं भगवन्प्राप्तुतभूतरूपसम्पत्तिपावनं वपुरात्मनो यस्मात्पाहु-
मीविवर्तते ? विरम विरमारमादध्यवसायात् ।

दमयन्ती—(४) वेदेसिग ! न संपदं अवसरतो निमपरिदयइणसत ।
ता वदि दे दाणेण इत्ता ता गिण्ढ, आहु अकथो वष ।

(१) कपिञ्जले ! प्रजापत्य जम्बवं जेन मे दुःखमोक्षं करोति ।

(२) भर्त्रे ! विम्वन्त्रविम्वन्त्र क्रियन्तोऽपि दिवगन्तं पारदं भर्ता सर्वं शुद्धिं लभेत ।
न ह तल्ल पयित्तजनसङ्घा आतिता भवन्ति ।

(३) कपिञ्जले ! अहं निषम्भेन । न तल्लोत्तरमुत्तमं शुभं सुखं प्राप्तात् पार-
यितुं शक्नोमि । अपि य न भवन्त्यस्मीह अनुभवंसिन्धो वार्ताः ।

(४) वेदेसिक ! य साम्प्रतमसतो निमपरित्यज्यताम् । तां यदि ते दाते-
मेच्छा तां गृह्णाण्यज्जयतो मम ।

कलहंसः—(उपसृत्य) वैदेशिक ! शृणु बहिर्प्रवेद्यानिमित्तम् ।

नलं रन्तुं चेतस्तरलमनलं वाऽस्य विरहे

सतीभावो यस्यामय च जगतां विश्रुतनमः ।

इयं सा क्षीराक्षी तदपि निषधक्षोणिपतिना

विना दोषोन्मेषादधिवनमपास्ता कथमपि ॥ ६ ॥

नलः—आः ! कथमयं प्रातरेव चण्डालचरिनस्य तस्य पापीयसो निषधाभ-
र्तुरभिधानं त्वया स्मारितोऽस्मि !

दमयन्ती—(सरोपमात्मगतम्) (१) को एस दुम्भुहो अज्जउत्तं निंददि ?
(प्रकाशम्) वइदेसिग ! नाहमरण्णे पइणा परिचत्ता, किन्तु सयं मग्गदो परिब्भट्ठा ।

कपिञ्जला—(२) पयि ! जं कलहंसो कइदि तं सचं ।

कलहंसः—निषधाधिपतिरिदानीं विषम इति श्रूयते । तत इयं देवी चिता-
मधिरोहति ।

नलः—वाले ! यस्त्वामेकाकिनीमनिमित्तमरण्ये त्यजति तदर्थमेतत् त्रिलोकी-
लोचनोत्सवो वपुरग्निसात् क्रियत इति न मे मनसि समीचीनमाभाति । अपि च मुग्धे !
किं पावकदग्धैः स एव प्रियः प्राप्यते ? तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिर्भिन्नवर्तिनीसञ्च-
रिष्णवः सर्वे जन्तवः ।

कलहंसः—पान्थ ! नायं तस्यैव प्रियस्य प्राप्त्यर्थं न च धर्मार्थं प्रयत्नः,
किन्तु क्षत्रियाचारानुचारार्थं प्रियामियनिवृत्त्यर्थं च ।

नलः—(स्वगतम्) अहो ! कौतुकम् ! एतामहमरण्ये व्यालानां बलिं कृत-
वान् । इयं पुनर्ममाप्रियनिवृत्त्यर्थं प्राणान् परित्यजति ।

स्वमेकः पररक्षार्थं विनिहन्ति विपत्तिषु ।

स्वरक्षार्थं परं त्वन्यश्चित्रं चित्रा मनोगतिः ॥ ७ ॥

दमयन्ती—(३) कपिञ्जले ! उवणेहि हुयासणं जेण चिदं पज्जालेमि ।

(१) क एष दुर्मुख आर्यपुत्रं निन्दति । वैदेशिक ! नाहमरण्ये पत्या परित्यक्ता,
किन्तु स्वयं मार्गतः परिभ्रष्टा ।

(२) पयिक ! यन् कलहंसः कथयति तत् सत्यम् ।

(३) कपिञ्जले ! उपनय हुताशनं येन चितां प्रज्वालयामि ।

कपिञ्जला—(१) भट्टिणि ! अहं वि हुयासणमणुसरिस्सं ।

दमयन्ती—(२) कपिञ्जले ! मा एवं भण । तए अंबा संधारियव्वा ।

कपिञ्जला—(३) भट्टिणी पुष्पवदी वि तुह मग्गं अणुसरिदु-
पिच्छदि, परं भट्टा वारेदि ।

दमयन्ती—(४) संतं संतं पट्टिहदममंगलं । णं अंबा ताएवुत्तणे
पलणमुस्सुसिणी भविस्सदि ।

कपिञ्जला—(५) भट्टा वि तुह दुवखेण धोवजीविदो संभावीयदि ।

नटः—(१ अङ्कः) उपस्थितः सर्वसंसारस्तदतः परं नार्हामि गोपयितुमात्मा-
नम् । (२ अङ्कः) बान्ने ! यदि ते पतिः कुतोऽपि सन्निधीयते, तदा निवर्तसे साह-
सादस्मात् ?

दमयन्ती—(६) पहिय ! किं मं उवहसेसि ? नत्थि मे इत्थियाई भाग-
येयाई, जेहिं पुणो वि अज्जउत्तं पिच्छामि । कपिंजने ! उवणेहि जलणं ।

(कपिञ्जल ज्वलनमुपनयति । दमयन्ती चितां प्रज्वालयति)

कलहंसः—देवि ! प्रथममहमात्मानं भस्मसात् करोमि ।

तरमुत्तः—(७) नहि नहि अहं पदमं ।

मकरिका—(८) चिट्ठुं सज्जे वि, पदमं अहं चिदाए पविसिस्सं । न
सज्जेमि तुम्हाण मरणं पिच्छिदुं ।

(१) भट्टि ! अहमपि हुनाशनमनुमरिष्यामि ।

(२) कपिञ्जले ! मा एवं भण । त्वयाऽप्या संधारयितव्या ।

(३) भट्टी ! पुष्पवत्यपि तत्र मार्गमनुसरितुमिच्छति, परं भर्ता वारयति ।

(४) शान्तं शान्तं प्रतिहतममङ्गलम् । नन्वात्तातार्थार्यं चरणशुभ्रपिणी भविष्यति ।

(५) भर्तापि तत्र दुःखेन स्तोत्रजीविनः सम्भाष्यते ।

(६) पहिय ! किं मामुपहस्यसि ? न मन्ति ममैतावन्ति मागयेयानि, यैः पुनरप्यार्यपुत्रं
पदयामि । कपिञ्जले ! उपनय ज्वलनम् ।

(७) नहि नहि अहं प्रथमम् ।

(८) तिष्ठन्तु सर्वेऽपि, प्रथममहं चितां प्रवेदयामि । न शक्नोमि मुष्कारं
मरणे द्रष्टुम् ।

नलः—(स्मृतम्) उक्तं भुजगरूपधारिणा तातेन 'यदि ते स्वरूपेण प्रयोजनं भवति तदा मामनुस्मरेः' । (पटं प्रावृत्य स्मरणं नाटयति । पुनरात्मानं विनोक्त्य) कथं नल एवास्मि जातः ।

दमयन्ती—(१) भयवं हुआसण ! नमो दे । भयवंतो लोकपाला ! कथेहि एदं मह चरिदं परलोगगयस्स अज्जउत्तस्स ।

(नेपथ्ये)

हा वत्से ! क मायेकाकिनं चरमे वयासि परित्यज्य प्रयासि ? (२) हा हरिणनयणे ! मयंकवयणे ! सिरीससोमाले ! वत्से ! किं अत्तणो मरणेण भीम-
रहं मारेसि ?

दमयन्ती—(आकर्ष्य) (३) नूनं मं वारिदुं तादो अंबा य समागच्छदि,
ता लहुं पविसेमि । (चितां प्रदक्षिणीकृत्याधितोदुमिच्छति)

नलः—(ससम्भ्रमं बाहौ गृहीत्वा)

येनाकस्मात् कठिनमनसा भीषणायां कराल—

ध्यालानां त्वं वनध्रुवि हतेनातिथेयीकृतासि ।

निर्लज्जात्मा विकलकरुणो विश्वविभस्तयाती

पत्याभासः सरलहृदये ! देवि ! सोऽयं नलोऽस्मि ॥ ८ ॥

(दमयन्ती प्रत्यभिज्ञाय परिरम्य चोच्चैः स्वरं रोदिति । कलहंसादयः सर्वे प्रणम्य लुपन्ति)

न प्रेम रचितं विचे न चावारः सतां स्मृतः ।

स्वजता त्वां वने देवि ! मया दारुणमाहितम् ॥ ९ ॥

(१) भगवन् हुताशन ! नमस्ते । भगवन्तो लोकपालाः । कथयतैतन्मम चरितं
परलोकगतायार्यपुत्राय ।

(२) हा ! हरिणनयने ! मृगाङ्गवदने । शिरीषमुकुमार ! वत्से ! किमान्मनो
मरणेन भीमरथं मारयामि !

(३) नूनं मां वारयितुं तातोऽम्बा न समागच्छति, तल्लु प्रविशामि ।

यस्तत्रापि श्रेष्ठ्या न प्रसाद्यते, सोऽहं सर्वथा खलु खलप्रवृत्तिरस्मि ।

न प्रेम नौषधं नाज्ञा न संया न गुणो न धीः ।

न कुलं न धर्मं न श्रीर्दुर्जनस्य प्रदान्तये ॥ १० ॥

किञ्च —

छिन्नेषु रावणे तुष्टः शम्भुर्दन्तगु मूर्दगु ।

शतेऽपि शिरसां छिन्ने दुर्जेनस्तु न तुष्यति ॥ ११ ॥

फलहंसः—किमिदं विषादमूर्च्छामिनार्नाचिन्त्यपिच्छान्ते विषदयते देवेन । ॥
खलु सतामप्रणीनिपधाधिपतिः प्रत्येऽपि खलो भवितुमर्हति ।

नलः—देव्या अपि दासिण्यमधिमनगमनादधानः कथं नास्मि खलः ?

परसम्पत्समुत्कर्षद्वेषो दासिण्यहीनता ।

द्वयमेतत् खलत्वस्य मथमे प्राणिने इवम् ॥ १२ ॥

अले कृत्वा ॥ द्रष्टव्यस्मरणम् । कथय तावत् केनेदमङ्गलमावेदिताम् ?

फलहंसः—देव ! एकेन वैदेशिकेन भस्मकनाम्ना स्वप्नदृष्टेन हृदिना ।

नलः—(सतोष) तं दुरात्मानमिहानयत ।

(ततः प्रविशति नियन्त्रितभुक्तगतायम्)

(प्रायभिन्नाय गालेषु) आः पाप ! ॥ एवासि मेनाह्वयण्ये मगर्षे देवी
सन्त्यागिताः ।

तापसः—नाह्वयण्ये जगाम, न च त्वां मगारयामास ।

नलः—(गर्वात्) अरे ! अमर्षं कर्षेऽमर्ष ! आपुन ! प्रह्वयण्यम् ! अतिशयम् !
अप्रदावानल ! साम्प्रतमपि मां मगारयसि ! तादृशेन भोः ! दुरात्मानदेवे कदाचिः ।

(प्रविश्य कदाचिजपक्षरूपेण तादृशम्)

तापसः—(मन्त्रमुधेऽप्यम्) मा मा तादृशत, सन्दर्भावेदस्यापि ।

नलः—आवेदय ।

तापसः—अशोकर एवाम् । कदा विदर्भनिर्दायिनः कृष्णान्त्रिकं घोरघोरो
नीतः । घोरघोरोर्नर कपटवर्तनं कृत्वाऽऽदायितव्यमस्मै वगाश्रितः । घोरघोरोर्नरदेवेन
च मया स्वमरण्ये दमयन्तीं स्वश्रितः । इहामन्य स्वन्दरपदराजः कृतः ।

नलः—देवि ! क्षमस्व मया निर्निमित्तमणाहनासि ।

दमयन्ती—(१) मद् निमित्तं घोरघोणेन ईदिसमवन्तं णं अज्जउत्तो
सांभेदो । ता अहं अज्जउत्तस्म अवरारिणी, न उणो मद् अज्जउत्तो ।

कलहंसः—साधु देवि ! साधु पतिव्रतानामेष एव वाग्निभवः । देवोऽपि
देवीमपहाय किमनुभूतवान् ?

नलः—देवीमपहाय कमेणाहम् ' एहि महाबुरुव ! आयस्व माम् ' इति प्रतिमु-
हुर्याहरन्तं दवानलज्वालाजटालवपुपमेकपाक्षीविषमद्राक्षम् ।

सर्वे—(मन्त्रांतुष्ट) ततस्ततः ।

नलः—ततः स दवानलाकृष्टो मां दष्टा विहृतरूपं कृतवान् । देवतारूपं च
विधाय ' सोऽहं तव पिता महाराजनिषधस्त्वत्कृपया समागतवान् ' इति ध्याहरन् ।

दमयन्ती—(२) तदो ।

नलः—' मा भैषीरतः परं द्वादशसु वर्षेषु पुनः मियादर्जनं ते भविष्यति '
इत्यभिधाय तावत् निरोऽभूत् । ततोऽहं क्रमेण मूपकारदृश्या दधिपर्णाभ्यर्णे स्थितवान् ।

(नेरत्ये)

भवन्त्यन्तां मङ्गलानि, प्रसाध्यन्तां मौक्तिकस्वस्निकैः प्राङ्गणसुखः, भवन्त्यन्तां सङ्गीत-
कानि । ननु मनोरथानामप्यभूमिर्वत्सायाः मिया मियमासिरभूत् ।

कलहंसः—(समभ्रमव) कथं विदर्भाधिपतिरितोऽभ्येति ?

(ततः प्रविशति पुष्पकन्या सह राजा भीमरथः । सर्वे समभ्रममुत्थाय प्रणमन्ति)

राजा—(नलं प्रति) ' यो दमयन्तीं परिणैष्यति तस्याहं राज्यभ्रंशं करि-
ष्यामि ' इति स्वप्रतिज्ञा घोरघोणेन समधिना । घोरघोणः पुनः किल कलचुरिपतेर्दम-
यन्तीपरिणयनमभिलाषुकस्य चित्रसेनस्य मेघमुखनामा मणिपिः । अयमपि घोरघो-
णाशिष्यो लम्बादरश्चित्रसेनस्यैव कोष्ठकाभिधानश्चर एव ।

कलहंसः—देव ! निषधाधिपते ! नेऽप्री चित्रसेन-मेघमुख-कोष्ठकाः, यान्
मत्तमपूरोद्यानस्थितिर्देवो सेखे दृष्टवान् ।

(१) मम निमित्तं घोरघोणेन ईदृशीमवस्थां नन्वार्यपुत्रो अभिनः । तद्दृष्ट्वापुत्रस्या-
पराधिनी, न पुनर्मर्यादपुत्रः ।

(२) ततः ।

घनं प्रेममन्थं सद्यमपि
चन्द्रोयानसरांसि
चलकमलविलासा-
चापस्यं दृशि शाश्वतं
चित्रं वस्तेणशावाशि !
छिन्नेषु रावणे तुष्टः
जनः प्रज्ञामाप्तं
जन्मिनो पूर्वजन्माप्त-
जयति स पुरुषविशेषो
ताराविलासराचिरं
तावन्मतिः स्फुरति
तुभ्यं शपे परमतो
त्यक्ता यद् विपिने
त्रैलोक्योदरवर्तिकीर्ति-
त्वया तावत् पाणिः
दर्पाध्मातविरोधिवीरकुरली
दास्युहकुङ्कुम-
दासस्तस्य
दुरोदरकलङ्कतः
दृष्टसङ्गः कुमारस्य
दृष्टे । प्रष्टुमिति स्थुहां
देवीनीविच्छिदालोह !
देवीं वाचमविक्रियां
न गीतशास्त्रमर्मज्ञा
न तथा वृत्तवैचित्र्यी
न प्रेम नाप्यभिजनं
न प्रेम नौषधं नाज्ञा
न प्रेम रचितं चित्ते
नयननालिनपेयं
नलं रन्तुं चेतस्तरलमनलं
न स मन्त्रो
नास्मार्यं नयमास्मि
निद्राच्छेदे क दयित !
निर्माणो यः कृपातुर्यः

४०

६३

३९

१७

५१

४०

८५

२

२३

६८

५९

५५

८६

७९

५२

६३

५०

४

१०

८८

२६

३७

६३

८

३१

७७

६६

८५

८४

५३

८२

३

६६

६४

२०

परसम्पत्समुत्कर्षदेवो

परिमलभूतो वाताः

प्रकर्षपद्मन्तिमं

प्रवन्धा इभुवत्

प्रवन्धानाघातुं

प्रविशन्तीं कैरविणीं

प्रियतमावदनेन्दुविभोकिनैः

प्रेक्षाविघट्टनरुपा

मजन्ते कार्याणि

मयतरलकुरङ्गनित्र-

भ्रातृचूत ! वयस्य केसर !

मञ्जीराणि रणन्ति

मांसदृशो गुणदोषो

मातः कुञ्जरपत्नि !

मातः प्रसीद वसुधे !

मां वा प्रीणय नैषधस्य

मा विषदि कृतं बाधैः

मुकाहार ! विहारमातनु-

मुग्धाङ्गना नयनपात-

यथा मुख्यस्य सौन्दर्य

यथा यथा प्रतापाग्निः

यादि वा शूतकारस्य

यस्यां मृगीदृशि दृश्यो-

यात्रायो किल यस्य

येनाकस्मात् कठिनमनसा

राज्यं हारितवानयं

रेवासीकरवारिवेपथ्यवपुः

लंबस्थणी ति नामं

लावण्यपुण्य-

वक्त्रं चन्द्रो

वक्त्रेन्दुः स्मितमातनोद

वदनशशिनो

विटचेष्टया यया किल

४०

८५

२९

५२

२

१

७८

३०

३२

२७

३४

६४

१६

३६

७०

७३

७५

५६

७२

४१

२२

५०

६४

५०

५१

८४

६६

५१

२२

१०

१०

४०

१८

३२

पृ०	पृ०
विन्मस्याभिनवोदये	२०
विश्वस्य श्रवणेन्द्रियं	३२
विश्वासपातिनमकृत्यकरं	७९
वैदर्भीतनुवर्णनां	६९
वैदर्भीरितिमहं	४८
शान्तात्माऽपि सलः	५९
शुभा वा लोकस्य	४३
शृङ्गारसौरमरहस्यजुषां	५३
शौण्डीरेषु भयोज्ज्वलेषु	६४
श्रुतीनां पर्यायं	२
श्रुते । शार्दिष त्वं कलय	७१
संयोगे श्रीमंदो	१३
स एव सुभगामणीः	५०
सर्लाशङ्काशङ्कु-	३६
सदस्न्यायामिष	२
समेऽपि देहदेहात्वे	८
सर्वथा केतवं विन्यं	२०
सर्वेषामपि सन्ति	३२
सहस्रांशोर्षान्नां दिशि दिशि	७९
सहि ! चक्रवाचद्वय !	६९
साक्षिण्यात् पितुरानतं	४८
सुप्त्ये इदि सुषासितं	५९
सौदामिनीपरिष्वङ्गं	४३
स्तिरं कृत्वा चेतः	५३
सृष्टति न मणिज्योत्सनाच्छसं	६४
स्पृहां लोकः काप्ये	२
स्फुरति तिमिरे शूकवाते	६६
स्फुरन्नुपायाः शान्त्यर्थ-	५५
स्मेराक्षि । शितिचक्रविभ्रतबलः	४८
स्वमेकः पररक्षार्थं	८९
स्वियन्निमित्तम्बरपूर-	३१
हा देव विणेसर !	७३

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

CRITICAL EDITIONS OF UNPRINTED SANSKRIT WORKS, EDITED BY
COMPETENT SCHOLARS, AND PUBLISHED BY
THE CENTRAL LIBRARY, BARODA.

1. BOOKS PUBLISHED.

1. Kāvya-mīmāṃsā : a work on poetics, by Rājasekhara (850-920 A.D.) : edited by C. D. Dalal, M.A., and R. Anantakrishna Sastry, 1916, Re-issue, 1924 ... 2-4
2. Narada-rāvaṇa-kāṇḍa : a poem on the Paurāṇic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar, by Vastupāla, :Minister of King Vīradhavalā of Dholka, (A.D. 1231 and 1231): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916 ... 1-4
3. Tarkasaṅgraha : a work on Philosophy (Refutation of Vaiśeṣika theory of automatic creation) by Ānandagīrī or Anandagiri, the famous commentator on Saṅkarācārya's Bhāṣyas, who flourished in the latter half of the 13th century : edited by T. M. Tripathi, B.A., 1917 ... 2-0
4. Parthasaṅgraha : a drama describing Ārjuna's recovery of the cows of King Virāṭa, by Prabhātanāḍa the founder of Pāṇapur and the younger brother of the Paramāra King of Chāndrāvātī, (a state of Mārwār), and a feudatory of the kings of Guzerat, who was a Yavārāja in Samvat 1220 (A. D. 1164): edited by C. D. Dalal, M.A., 1917 ... 0-6
5. Rāṣṭra-rāvaṇa : an historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bagulās of Maytragiri, from Rāṣṭra-rāvaṇa, king of Kanauj and the originator of the dynasty, to Nārāyaṇa Shah of Maytragiri, by Rudra Kavi composed in Śaka 1518 (A. D. 1596): edited by Pandit Jambhānāth Kṛṣṇamāchārya with introduction by C. D. Dalal, M.A., 1917 ... 1-12
6. Līṅgānuśāsana : on Grammar, by Vāmana, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century : edited by C. D. Dalal, M.A., 1916 ... 0-8
7. Vasantavillāsa : an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Guzerat by Rālachandrastrī, from Modhera (or Modhera in Kadi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1226 (A. D. 1240): edited by C. D. Dalal, M. A. 1917 ... 1-8
8. Rūpakasātham : six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardīdeva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th century and the 1st quarter of 13th century : edited by C. D. Dalal, M.A., 1918 ... 2-4

9. Mohapartijaya : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat to Jainism, by Yashapāla, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who resigned from A. D. 1229 to 1232 : edited by Muni Chaturvijayaji : with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, M. A., 1914 ... 2-0
10. Hammitramalamanana : a drama glorifying the two brothers Vastupāla and Tejshpāla and their King Virāddevāla of Dholka, by Jayasimhasūri, pupil of Virasūri and an Ācharya of the temple of Munivrata at Broach, composed between Samvat 1267 and 1286 (A. D. 1220 and 1239) : edited by C. D. Dalal, M.A., 1920 ... 2-0
11. Udayasundarikatthā : a romance (Champu, in prose and poetry) by Soḍḍhala, who was a contemporary of and patronised by the three brothers Chechittarāja, Nāgārjuna, and Mummanirāja, successive rulers of Konkan, composed between A. D. 1026 and 1050 : edited by C. D. Dalal, M.A., and Pandit Embar Krishnamacharya. 1920 ... 2-4
12. Mahāvīdyāvidambana : a work on Nyāya Philosophy, by Bhatta Vāḍindra (A.D. 1210 to 1274) : edited by M. R. Telang. 1920. 2-4
13. Prāchinagurjarakāvyaśaṅgrha : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A. D. : edited by C. D. Dalal, M.A., 1920 ... 2-4
14. Kumārapālapratibodha : a biographical work in Prākṛita, by Somaprabhāchārya composed in Samvat 1241 (A.D. 1195) : edited by Jinavijayaji. 1920 ... 7-8
15. Ganakārikā : a work on Philosophy (Pāśupata School) by Bhāsarvajña Muni, who flourished in the 2nd half of the 10th century : edited by C. D. Dalal, M.A. 1921 ... 1-4
16. Saṅgītamakaranda : a work on Music, by Nārada : edited by M. R. Telang. 1920 ... 2-0
17. Kavindrāchārya List : List of Sanskrit works in the collection of Kavindrāchārya, a Benares Pandit (1656 A. D.) : edited by R. Anantakrishna Sastry with a foreword by Dr. Ganganatha Jha. 1921. ... 0-12
18. Vārāhagrihyasūtra ; Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamashastry. 1920 ... 0-12
19. Lekhapaddhati : a collection of models of state and private documents dating from 8th to 15th centuries A. D. : edited by C. D. Dalal, M. A., and G. K. Shrigondekar, M.A. 1925 ... 2-0
20. Udayasundarikatthā : a romance in Apabhramśa : edited by C. D. Dalal, ... 6-0

21.	<u>A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS in the Bhadara at Jessalmer</u> , compiled by G. D. Dalal, M.A. and edited by L. B. Gandhi. 1924 2-4
22, 23.	<u>Paras'urāmakalpasastra</u> : a work on Tantra, with commentary by Rāma'svara and Padibati by Umāśanda : edited by Mahatma Sastry, B.A., 2 vols. 1923 11-3
24.	<u>Tantrarahasya</u> : a work on the Prabhākara School of Pūrvaśīmāśa by Rāmānjanāchārya : edited by Dr. R. Shamastry, 1923 ... 1-8
25.	<u>Samarāṅga</u> : a work on Architecture, town planning and engineering by King Bhoja of Dhara (11th century) : edited by Mahamahopādhyāya T. Ganapati Sastry, Ph.D., etc., 2 vols. Vol. I, 1924 5-0
26.	<u>...</u> dated 1165 A.D. ... .. by distinguished ... .. General Editor. 5-0
27.	<u>A Descriptive Catalogue of MSS in the Central Library, Banars</u> Vol. I (Veda, Vedāṅgānāṁ and Upanishads), compiled by G. K. Shrigondekar, M.A., and K. S. Ramaswami Sastry, 1925 ... 6-0
28.	<u>Mānosollāsa or Abhilāṣitārthachintāmaṇi</u> : an encyclopaedic work divided into one hundred chapters treating of one hundred different topics by Somadeva, a Chālukya King of the 12th century : edited by G. K. Shrigondekar, M.A., 3 vols - vol I 1925 ... 2-12
29.	<u>Nalavilāsa</u> : a drama by Rāmachandra Śrī, disciple of Hemachandra Śrī, describing the Purāṇic story of Nala and Damayanti : edited by Messrs. G. K. Shrigondekar, M.A. and L. B. Gandhi, 1926 ... 2-4
30, 31.	<u>Tattvasaṅgraha</u> : a Buddhist Philosophical work of the 6th century by Śāntarakṣita, (700-760 A.D.) a Professor at the Nālandā University, with Paṭyikā (commentary) by his disciple Kamalaśīla, also a Professor in Nālandā : edited by Pandit Embar Kṛṣṇanāthachārya with a foreward by the General Editor, 2 vols. 1924 ... (Shree)
32.	<u>Samarāṅga</u> , Vol. II, edited by Mr. T. Ganapati Sastry, Ph.D., of Tiruvandrum. 1925 5-0
33.	<u>Adaravajrasaṅgraha</u> : consisting of twenty short works on Buddhist philosophy by Adaravajra, a Buddhist saint belonging to the 11th century A.D. : edited by Mahamahopādhyāya Pandit Haraprasad Sastri, M.A., G.B., ...

